

Dr. Stasys Knezys

Nusikalstamos okupacinės politikos sistema – karinių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis

Lietuvos okupacija. 1940-ųjų birželis. 1940 m. birželio 15 d. gavusi ultimatumą, Lietuvos vyriausybė buvo skubiai sukviesta į naktinį posėdį. Iš trijų Maskvos ultimatumo punktų, svarbiausias ir viską lemiantis reikalavimas buvo laiduoti laisvą įėjimą į Lietuvos teritoriją papildomiems Sovietų Sąjungos kariuomenės daliniams.¹ Kiek jų - nenurodyta, o tai reiškė, kad Sovietų Sąjunga pasilieka sau teisę pati tai spręsti, savo nuožiūra ir atsižvelgiant į savo interesus.

Įsivyravusi nuomonė, kad Respublikos Prezidento Antano Smetonos sukviesta vyriausybė šiame paskutiniame savo posėdyje priėmė sprendimą nesipriešinti. Tačiau tai pernelyg kategoriška išvada. Iš to, kas žinoma, galima spręsti, kad buvo svarstyta, ar įmanoma priešintis, ir šiuo klausimu pasisakė visi posėdžio dalyviai. Lemianti buvo kariškių - kariuomenės vado div. gen. Vinco Vitkausko, kariuomenės štabo viršininko div. gen. Stasio Pundzevičiaus ir vėliau iškviesto į posėdį div. gen. Stasio Raštikio - nuomonė, kad priešintis neįmanoma, esant krašte sovietų kariuomenės įguloms, bei kad Lietuvos kariuomenė tam nepasiruošusi. Kariniu požiūriu jų argumentai buvo visiškai pagrįsti.

Lietuvos kariuomenė. 1940 m. birželio 1 d. Lietuvos kariuomenėje buvo 28005 žmonės, iš jų - 1728 karininkai, 2091 liktiniai (372 viršilos, 985 puskarininkiai, 393 jaunesnieji puskarininkiai, 341 puskarininkis kandidatas), 22265 kareiviai (1114 jaunesnieji puskarininkiai, 2301 grandinis, 18850 eilinių. Viso - 26084 kariai ir 2031 civilis tarnautojas (iš jų - 110 karininkų pareigose).² (1 priedas)

Lietuvos kariuomenės sudėtyje buvo trys pėstininkų divizijos (devyni pėstininkų pulkai, keturi artilerijos pulkai, penkios priešlėktuvinės motorizuotos kuopos), kavalerija (trys kavalerijos pulkai ir trys raitosios baterijos), karo aviacija (trys aviacijos grupės, sudarytos iš aštuonių eskadrilių, trys aerodromo apsaugos kuopos bei karo aviacijos mokykla), karo technikos dalys (šarvuočių rinktinė, du inžinerijos batalionai, auto rinktinė, ryšių batalionas ir karo laivas "Prezidentas Smetona"), priešlėktuvinės apsaugos rinktinė, bei karo mokykla. Išsamesnė kariuomenės struktūra, sudėtis ir ginkluotė pateikta 2 ir 3 priede. Be to, kariuomenės gynybinį pajėgumą ženkliai didino Lietuvos šaulių sąjunga, turėjusi per 62 tūkstančius narių (iš jų 15 tūkstančių šaulių moterų ir 5 tūkst. šaulių rėmėjų), iš kurių buvo suformuotos 22 rinktinės pagal apskritis ir viena geležinkeliečių rinktinė. Viso buvo apie 1200 šaulių būrių.³ Kariuomenės sandėliuose buvo sukauptos atsargos, kad mobilizacijos atveju būtų galima pašaukti į rikiuotę 120

¹ ELTA pranešimas, Kaunas, 1940 VI 15 d. - J. Audėnas "Paskutinis posėdis". "Mintis", V.: 1990, p. 232-233

² Kariuomenės štabo III skyriaus viršininko 1940 06 17 raštas Nr. 14104 Kariuomenės tiekimo viršininkui - LCVA, f. 930, ap. 7, b. 7910, l. 80

³ A. Liekis "Lietuvos šaulių sąjungos likvidacija (1938-1940 m.) - "Lietuvos šaulių sąjungos istorija". LŠS Centro valdyba V.: 1992, p. 243-244

400 atsargos karių. Su turėta ginklų ir šaudmenų atsarga mobilizuota Lietuvos kariuomenė nenutrūkstamus kovos veiksmus galėjo tęsti dvi savaites.⁴

Nors tai sudarė nemažą ginkluotą jėgą, tačiau ji buvo išskaidyta, kariuomenės dalys veikė įprastos taikos meto padėties ritme, kariuomenė buvo neatmobilizuota.

Raudonosios armijos kontingentas Lietuvoje. Priešingai, nei Lietuvos kariuomenė, sovietų kariuomenės kontingentas, esantis Lietuvos teritorijoje, buvo sutelktas į keturias įgulas ir pasirengęs veikti, kaip bus įsakyta. Jo sudėtis ir skaitlingumas Lietuvos prezidentui ir krašto apsaugos vadovybei buvo ne paslaptis. Dar 1939 m. lapkričio 13 d. Lietuvos kariuomenės vadui buvo įteikta pažyma apie įvedamų į Lietuvos teritoriją Raudonosios armijos dalių sudėtį iš 17412 žmonių⁵ (*4 priedas*). Žinoma, iki 1940 m. birželio mėn. ši sudėtis buvo kiek pakitusi, bet grupuotė nesumažinta, nes net Sovietų Sąjungai laikantis 1939 m. spalio 10 d. pasirašytos SSRS ir Lietuvos savitarpio pagalbos sutarties sąlygų, ji galėjo siekti iki 20 tūkstančių žmonių. Akivaizdu, kad tai buvo grėsminga karinė jėga, skaitlingumu ir ginkluote beveik tolygi Lietuvos kariuomenei, bet svarbiausia - ją, reikalui esant Raudonosios armijos vadovybė galėjo paremti galingu smogiamuoju kumščiu iš išorės.

Lietuvos vyriausybė nesirengė priešintis okupacijai. Taigi, pasipriešinimas Sovietų Sąjungos karinei invazijai buvo sudėtingas klausimas, tad nenuostabu, kad minėtame vyriausybės posėdyje svarstant, priešintis ar ne, jos narių nuomonės išsiskyrė.

Tačiau keistokai atrodo kai kurios šio posėdžio aplinkybės. Prezidentas klausė generolų, ar įmanoma priešintis, kai iki Kremliaus nurodyto termino ir iki Raudonosios armijos puolimo buvo likę vos keletas valandų. Pats Prezidentas A.Smetona ir krašto apsaugos ministras brig. gen. Kazys Musteikis pasisakė už pasipriešinimą. Bet pasisakydami už pasipriešinimą, jam pasirengti iki tolei nesiėmė jokių žingsnių. Abu jie buvo informuoti apie Raudonosios armijos grupuotės susitelkimą Baltarusijoje prie Lietuvos sienos. Neabejotina, kad kariuomenės štabo II-ojo skyriaus viršininkas gen. št. plk. Kostas Dulksnys turėjo patikimus informacijos šaltinius, 1940 m. birželio 7 d., kai Baltarusijoje aliarmu buvo pakeltas A.Jeriomenos korpusas ir išsiųstas prie Lietuvos sienos, jis nedelsdamas išsiuntė slaptą aplinkraščių Nr. 6568, skirtą asmeniškai valdybų viršininkams ir junginių vadams, prašydamas neatidėliojant įsakyti sunaikinti visas Kariuomenės štabo II-ojo skyriaus išleistas slaptas žinių santraupas, pradedant nuo 1939 m. lapkričio 17 d., o įvykdžius, iki 1940 m. birželio 15 d. pranešti apie tai.⁶

Šiame aplinkraštyje savo tikslumu stebina visos trys jame paminėtos datos - 1940 m. birželio 7 d. (kai Raudonoji armija pradėta telkti Lietuvos pasienyje tiesioginei invazijai), 1939 m. lapkričio 17 d. (tą dieną Raudonoji armija puolė Lenkiją) ir 1940 m. birželio 15 d. (nuspėta ar žinota tiksli data, kada Raudonoji armija gali pulti Lietuvą). Prezidentas ir krašto apsaugos vadovybė į Kariuomenės štabo II-ojo skyriaus informaciją nesureagavo, jokių požymių, kad kariuomenė būtų rengta veikti realiai iškilusios grėsmės akivaizdoje, nėra. Dabar gi, atėjus lemtingai valandai, vyriausybė buvo skubiai surinkta spręsti gyvybiškai svarbų valstybei klausimą, priešintis ar ne, bet nei prezidentas, kaip vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų vadas, nei krašto apsaugos ministras net nepasirūpino

⁴ Ekspertų grupės vardu E.Nazelskis, G.Surgailis, E.Jovaiša "Lietuvos kariuomenės nuostoliai" (dokumentas parengtas pagal LCVA saugomus dokumentus - fondai 1, 3, 4, 384, 506, 508, 510-514, 516-522, 524-530, 532-524, 536, 538, 766, 812, 817, 828, 832, 836, 929, 1324, 1326, 1364, 1373). KAM leidinys, 1992

⁵ LCVA, f. 384, ap. 4, b. 1., l. 1-3

⁶ LCVA, f. 532, ap. 1., b. 179, l. 98

paskelbti kariuomenei kovinę parengtį, arba bent jau informuoti divizijų ir dalių vadus, kad kariuomenė būtų pasirengusi veiksams, išeinantiems iš vyriausybės sprendimo. Atrodo, sprendimas nesipriešinti savaime buvo susiformulavęs dar anksčiau, tik niekas nedrįso tai atvirai pripažinti.

Klausimą, kas užtikrins, kad Raudonajai armijai nebūtų pasipriešinta ginklu, išsprendė pati Maskva. Posėdžio metu iš užsienio reikalų ministerijos buvo atneštas J.Urbšio iš Maskvos atsiųstas pranešimas, kuriame pasakyta, kad kariuomenės vadas div. gen. V.Vitkauskas paskirtą valandą turi susitikti rusų pasienio Gudagojaus stotyje su Raudonosios armijos generolu Pavlovu ir išsiaiškinti sklandesnio sovietų kariuomenės žygio į Lietuvą smulkmenas. Nelaukdami posėdžio pabaigos div. gen. V.Vitkauskas su kariuomenės štabo viršininku div. gen. S.Pundzevičiumi pakilo ir išėjo. Posėdis formaliai nebuvo baigtas.⁷

1940 m. birželio 15-oji Lietuvos okupacijos pradžia. Tą dieną pirmasis vienintelis aiškus nurodymas kariuomenei buvo kariuomenės vado div. gen. V.Vitkausko ir štabo viršininko div. gen. S.Pundzevičiaus išleistas įsakymas Nr. 107⁸. Jame esama padėtis buvo išaiškinta lakoniškai ir trumpai: *“Lietuvos vyriausybei priėmus SSSR vyriausybės reikalavimus įsteigti Lietuvoje naujas Sovietų kariuomenės įgulas, š.m. 06. 15. 15 val. 00 min. Sovietų kariuomenės dalys pradėjo per sieną žygi krašto vidun.”* Divizijų vadams įsakyta savo teritorijų ribose organizuoti sovietų kariuomenės vorų sutikimą, pasiunčiant patikėti ir prisistatyti dalių vadams, o svarbesnėse kryptyse - patiems. Žygiuojančiai kariuomenei turėjo būti taikomos visos mandagumo ir draugiškų santykių taisyklės, panašiai kaip ir anksčiau įvestai kariuomenei. Vadai privalėjo imtis visų galimų priemonių, kad Sovietų Sąjungos kariuomenė būtų apsaugota nuo bet kokių išsišokimų. Kremliaus tikslas, kad Lietuvos kariuomenė nepasipriešintų karinei invazijai ginklu, buvo pasiektas.

Atvykęs į Lietuvą Stalino paskirtas Kremliaus ypatingas įgaliojimas Lietuvai, SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojas V.Dekanozovas tuoj pat ėmėsi veiklos, įkūręs savo štabą Maskvos pasiuntinybėje Kaune. Pirmasis svarbiausias jo uždavinys buvo naujos vyriausybės formavimas. Krašto apsaugos ministru tapo div. gen. V.Vitkauskas,⁹ paliktas kol kas ir kariuomenės vado pareigose. J.Paleckis, perėmęs iš Antano Merkio ministro pirmininko pareigas pradėjo laikinai eiti Respublikos Prezidento pareigas, tapdamas kartu ir vyriausiuoju ginkluotųjų pajėgų vadu.¹⁰

LIETUVOS KARIUOMENĖS NEUTRALIZAVIMAS

Tai, kad Lietuvos kariuomenė negavo įsakymo priešintis įžengiančiai Raudonajai armijai, buvo didelis Kremliaus laimėjimas. Dabar gi iki Lietuvos prijungimo prie SSRS Maskvos **svarbiausiu uždaviniu kariuomenės atžvilgiu buvo ją neutralizuoti**. Kariuomenė buvo organizuota ginkluota jėga, rengta, puoselėta ir auklėta šalies nepriklausomybės gynimo dvasioje ir potenciali grėsmė, kad ji dar gali pasipriešinti ginklu, buvo neatmestina. Nepageidautini buvo net ir atskiri organizuoto pasipriešinimo židiniai, nes tai galėjo sutrikdyti numatytą Lietuvos prijungimo prie SSRS eigą.

⁷ S.Raštikis. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius, 1990, p. 25

⁸ A.Martinionis. Klasta ir smurtu (1940-1941). Vilnius, 1995, p. 65-66

⁹ Krašto apsaugos ministras K.Musteikis pabėgo į Vokietiją

¹⁰ Prezidentas A.Smetona pabėgo į Vokietiją

“Apvalymas nuo reakcingų elementų” ir vadų kaita. Paleisti kariuomenę buvo pernelyg pavojinga, nes šiuo atveju būtų likę be kontrolės keletas tūkstančių karininkų, liktinių puskarininkų ir tarnavusių kariuomenėje civilių tarnautojų, kurių nemaža dalis buvo atsargos karininkai ir puskarininkiai. Be to, nežinia, kiek jų rankose būtų išlikę ginklų. Pakeisti bent jau svarbiausiuose postuose vadus ir viršininkus, kaip kad Saugumo departamente, nebuvo kuo. Masiniai karininkų suėmimai irgi buvo nepriimtini, nes tai taip pat galėjo sukelti kariuomenės pasipriešinimą. Matyt, tokių argumentų išdavoje buvo pasirinktas variantas dalį potencialiai pavojingų karininkų, ypač iš aukštesniųjų vadų ir viršininkų tarpo, paleisti iš tarnybos, o paliktus tarnauti perkelti į kitas pareigas. Karininkų atleidimas iš kariuomenės rusų atstovybėje buvo traktuojamas kaip apvalymas nuo “reakcingų elementų, negalinčių sutikti ar susitaikyti su revoliuciniais pasikeitimais Lietuvoje”.¹¹ Tai galima vertinti ir kaip siekį sukelti tam tikrą sumaištį nusistovėjusiuose santykiuose tarp vadų, kurio tikslas bent iš dalies prislopinti galimą slaptą pasipriešinimo organizavimą.

Ši Maskvos emisarų parengto kariuomenės neutralizavimo plano dalis buvo pradėta įgyvendinti jau birželio 19 d., paleidus į atsargą Šaulių sąjungos vadą plk. Praną Saladžių, 9-ojo pėstininkų pulko vadą gen. št. plk. Antaną Gaušą, Kariuomenės štabo II-ojo skyriaus žvalgybos ir kontržvalgybos dalies vedėją plk. ltn. Petrą Kirliį.¹² Nuo birželio 25 d. pradėti masiniai karininkų paleidimai į atsargą bei perkėlimai į kitas pareigas. Pradėjus nuo aukštųjų karininkų, netrukus šis procesas išplito ir į žemesnes grandis.

1940-ųjų metų rugpjūčio pabaigoje buvo pradėtas Lietuvos kariuomenės likvidavimas. Iki to laiko į atsargą paleisti 188 karininkai - tiek buvo paskelbta įsakymuose kariuomenei. (įsakymai kariuomenei pateikti priede). Į šį skaičių įeina ir 26 suimti karininkai (6 priedas), tačiau apie suėmimus bus kalbama atskirai. Per tą patį laikotarpį į naujas pareigas buvo paskirtas kas ketvirtas karininkas. Karininkų perkėlimai į kitas tarnybos vietas vyko, nepaisant jokių tarnybos interesų. Karininkų paleidimo iš tarnybos ar paskyrimo į naujas pareigas klausimai buvo sprendžiami rusų atstovybėje, krašto apsaugos ministro div. gen. V.Vitkausko nuomonės net neklausiant. V.Dekanozovui ir N.Pozdniakovui reikalaujant, birželio pabaigoje - liepos mėn. iš pareigų buvo atleisti arba paskirti į naujas pareigas beveik visų divizijų, pulkų, rinktinių, atskirų batalionų vadai, valdybų viršininkai - aukštesnėse pareigose tepalikta vos keletas jų (7 priedas).

Okupantai, matyt, neabejojo, kad Kariuomenės štabas tiesiog perpildytas “reakcingais elementais”, nes jam buvo skirtas ypatingas dėmesys. 1940 m. birželio 15 d. Krašto apsaugos ministerijoje buvo 140 karininkų, iš jų - 6 generolai, 20 pulkininkų, 22 pulkininkai leitenantai, 36 majorai, 34 kapitonai, 18 leitenantų ir 4 jaunesnieji leitenantai (7 priedas). Sovietų Sąjungos atstovybės ir “liaudies” vyriausybės veiklos rezultatai buvo tokie: per laikotarpį iki 1940 m. rugpjūčio pabaigos iš krašto apsaugos ministerijos ir kariuomenės štabo iš tarnybos buvo paleistas 21 karininkas (tarp jų penki suimti) - devintoji dalis visų atleistų karininkų; 19 karininkų perkelta į kitas dalis ir įstaigas; 22 karininkai atkelti į štabą iš kitų dalių ir įstaigų (vienas iš jų netrukus vėl perkeltas). Tokiu būdu, paleista iš tarnybos ar perkelta į kitas dalis (įstaigas) 2 generolai, 7 pulkininkai, 9 pulkininkai leitenantai, 10 majorų, 8 kapitonai, 4 leitenantai. Prie šių dar reikia pridėti 7 karininkus, pabėgusius iš kariuomenės ir negrįžusius iš komandiruotės ar tarnybos

¹¹ A.Martinionis. “Prievarta ir smurtu”. “Kardas”, V.:1998, p. 26

¹² Įsakymas kariuomenei Nr. 61, 1940 m. birželio 20 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b.3, l. 112

užsienyje. Taigi, iš buvusių 140 karininkų krašto apsaugos ministeriją ir kariuomenės štabą paliko 47 karininkai, t. y. trečdalis.

Politinės kontrolės įvedimas kariuomenėje. Siekiant, kad kariuomenė negalėtų parodyti ginkluoto pasipriešinimo, ji turi būti sutrikdyta. Tuo tikslu Lietuvos komunistų partijai buvo iškeltas uždavinys įvesti politinę kontrolę. Kadangi negausi Lietuvos komunistų partija neturėjo didelio autoriteto visuomenėje ir ką tik išėjusi iš pogrindžio dar nesiryžo skelbtis vadovaujančia jėga, kaip kad Sovietų Sąjungoje, tai buvo užslėpta pertvarkymų kariuomenėje pavidalu. Apie pradėtus ir vykstančius pertvarkymus kariuomenėje pirmą kartą oficialiai buvo paskelbta 1940 m. birželio 28 d. įsakyme kariuomenei Nr. 70¹³. Tačiau šis įsakymas buvo gan miglotas, tik užsiminta, kad “į darbą įtraukiamos naujos kūrybinės jėgos, kurios pasiryžusios su nauja vyriausybe dirbti ir aukotis geresnei Lietuvos ateičiai”. Ne ką aiškesnis buvo ir liepos 3 d. priimtas Lietuvos kariuomenei pertvarkyti įstatymas¹⁴, tačiau jame gana ryškiai pabrėžta, kad Lietuvos kariuomenė reformuojama pagal Raudonosios armijos pavyzdį. Šiuo įstatymu paskelbta, kad kariuomenė pagrindinai pertvarkoma ir pavadinta “Lietuvos liaudies kariuomene”, joje įvedamas politinių vadovų institutas, steigiamas propagandos skyrius, o kariams laisvu laiku leidžiama dalyvauti politinėje veikloje. Ką tai turėjo reikšti, nedetalizuota, todėl įstatymas naujajai valdžiai buvo parankus tuo, kad juo pasiremiant kariuomenėje galima buvo daryti bet kokias reformas. Tokias sąlygas sudarė įstatymo punktas, skelbiantis, kad įstatymai ar jų nuostatai, priešingi šiam įstatymui, panaikinami. Įstatymas galiojo nuo liepos 2 d. Tą dieną iš tarnybos kariuomenėje buvo atleisti visi karo kapelionai, o karo kapelionų institucija panaikinta. Ją turėjo pakeisti politinių vadovų institutas, pradėtas formuoti nuo liepos 4 d.¹⁵ Netrukus, liepos 6 d. kariuomenėje buvo įsteigta Politinė valdyba iš dviejų skyrių - Agitacijos, propagandos ir spaudos skyrius bei Politinių vadovų organizacijos skyrius¹⁶ (8 priedas¹⁷). Pradžioje buvo paskirti divizijų, pulkų, atskirų dalių ir padalinių bei valdybų ir įstaigų politiniai vadovai, kurie, savo ruožtu, parinko kandidatūras į kuopų ir jiems prilygstančių padalinių politinius vadovus iš tarnavusiųjų kariuomenėje puskarininkų ir kareivių. Per trumpą laiką buvo paskirti 306 politiniai vadovai (9 priedas), privalėję bent iš dalies kontroliuoti vadų veiklą, diegti kariuomenėje komunistines idėjas¹⁸. Svarbiausias politiniams vadovams keliamas uždavinys buvo dalinai sutrikdyti armiją, kad ji neparodytų ginkluoto pasipriešinimo¹⁹. Politiniai vadovai teisėmis buvo prilyginti karininkams ir tuoj pat įjungti į kariuomenės “valymo” procesą. Ypač daug galios buvo suteikta divizijų, dalių ir valdybų politiniams vadovams. Jie privalėjo teikti siūlymus ką iš karininkų ir liktinių puskarininkų paleisti į atsargą, perkelti ar paskirti į naują tarnybos vietą²⁰. Ir nors tokie siūlymai turėjo būti daromi dalies vadui ir politiniam vadovui susitarus, tačiau beveik visada nulemdavo pastarojo nuomonė. Tokiu būdu LKP(b) perėmė į savo rankas kariuomenės politinę kontrolę.

¹³ LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 91

¹⁴ “Vyriausybės žinios”, Nr. 714, Kaunas, 1940 m. liepos 4 d., p. 456

¹⁵ Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 82, 1940 m. liepos 8 d. LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 1, l. 82

¹⁶ Įsakymas kariuomenei Nr. 81, 1940 m. liepos 6 d. - LVCA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 76

¹⁷ LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 330, l. 1-3

¹⁸ Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 92, 1940 m. liepos 15 d. - LVCA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 59-60

¹⁹ Iš Pribovo Politinio darbo valdybos viršininko divizijos komisaro Šamanino pranešimo LKP(b) CK biuro posėdyje, 1940 10 25 - LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 530, l. 34-40

²⁰ Kariuomenės štabo slapta aplikraštis Nr. 29088 sl., 1940 m. liepos mėn. - LCVA, f. 528, ap. 1, b. 549, l. 120

Kadangi iki Lietuvos okupacijos komunistų partijos bei komjaunimo veikla buvo uždrausta, tai kariuomenėje beveik nebuvo nelegaliai veikusių komunistų ir komjaunuolių, todėl ir paskirtų politinių vadovų tarpe retas kuris priklausė šioms organizacijoms. Daugumoje tai buvo patikimesniais atrodę pagal socialinę padėtį jauni vyrai, iš darbininkų ir neturtingesnių valstiečių, tegu net ir mažai raštingi²¹ (10 priedas). Lietuviai tarp politinių vadovų sudarė kiek mažiau nei 90 %, t.y. absoliučią daugumą.

Kai kurie iš paskirtųjų pasirodė visiškai netinkami būti politvadovais ir netrukus buvo atleisti. Beje, karininkų politvadovų tarpe buvo nedaug - 3 leitenantai ir 11 jaunesniųjų leitenantų, beveik visi jie buvo priimti į tarnybą iš atsargos, o iš tarnavusiųjų kariuomenėje politvadovais buvo paskirti tik trys karininkai.

Vadovavimo kariuomenei perėmimas į Maskvos statyinių rankas. Politinės valdybos įsteigimas kariuomenėje kartu buvo ir vienas iš esminių komunistinės santvarkos įtvirtinimo veiksmų. Tačiau Maskva siekė perimti vadovavimą kariuomenei į savo rankas, nes tai irgi buvo labai svarbus kariuomenės neutralizavimo aspektas. Tuo tikslu iš Maskvos atsiunčiami du lietuviai komunistai. Vienas iš jų, Raudonosios armijos generolas majoras Feliksas Baltušis-Žemaitis liepos 12 d. paskiriamas liaudies kariuomenės vadu, jam suteikiamas lietuviškas brigados generolo laipsnis²². Antrasis, Jonas Macijauskas, dieną prieš tai paskiriamas liaudies kariuomenės politiniu vadovu²³, atleidus iš šių pareigų Antaną Petrauską. Ėjęs iki tolei krašto apsaugos ministro ir kariuomenės vado pareigas div. gen. V.Vitkauskas paliekamas krašto apsaugos ministru, kurio valdžia tapo labai apribota. Įsakymai kariuomenei galiojo tik tuo atveju, jeigu juos pasirašo krašto apsaugos ministras, kariuomenės vadas ir kariuomenės politinis vadovas. Pastarasis teisių atžvilgiu buvo viceministru ir kariuomenės vado pavaduotoju politinėje srityje²⁴. Kadangi visi pagrindiniai klausimai (politinėje srityje, kariuomenės reorganizacija, paskyrimai ir atleidimai bei perkėlimai) turėjo būti sprendžiami krašto apsaugos ministro ir kariuomenės vado kartu su kariuomenės politiniu vadovu, o iš šios trijulės du buvo atsiųsti iš Maskvos, faktiškai tai reiškė kariuomenės vadovavimą.

Smurtas. Įvardinti veiksniai kariuomenės neutralizavimo kontekste buvo papildyti smurtu. Suėmimų kariuomenėje kurį laiką vengta. Netgi pirmųjų masinių suėmimų metu, vykdytų liepos 10-14 dienomis pagal saugumo departamento direktoriaus A.Sniečkaus liepos 7 d. patvirtintą priešvalstybinių partijų vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planą, iš tarnaujančių kariuomenėje suimtųjų nebuvo. Tačiau toks vertinimas yra sąlyginis, nes taip suimtųjų buvo nemažai atsargos karininkų, šaulių, be to, rengtasi suimti ir kai kuriuos po Lietuvos okupacijos paleistus į atsargą karininkus, (pvz., plk. Vladą Braziulį, kuriam suimti orderį Nr. 119 A.Sniečkus pasirašė liepos 11 d., o suimtas liepos 21 d.²⁵).

Liepos 4 d. "Vyriausybės žiniose" buvo paskelbta apie karo Lauko Teismo įstatų § 14 pakeitimą. Nuo šiol mirties bausmė arba sunkių darbų kalėjimas nuo dviejų metų ligi gyvos galvos grėsė tiems, kas kurstys karius, šaulius ar kitus kariuomenės ir Šaulių sąjungos pareigūnus nevykdyti valstybės įstatymų ar valstybės organų įsakymų, sudaryti Lietuvos Respublikai priešingas ar slaptas organizacijas arba dalyvauti tokiose

²¹ LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 332, l. 111

²² Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 88, 1940 m. liepos 12 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3

²³ Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 87, 1940 m. liepos 12 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 69

²⁴ Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 92, 1940 m. liepos 15 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 59

²⁵ LYA, V.Braziulio baudžiamoji byla Nr. 37570/3

organizacijose, sukilti prieš valstybės organus ar kitaip jiems pasipriešinti, nuversti esamą santvarką ar veikti Lietuvos Respublikai priešingų valstybių naudai²⁶. Tuo tariamai buvo padėtas juridinis pagrindas smurtui, tačiau tai veikiau buvo perspėjimas kariams ir šauliams nesiimti jokių veiksmų prieš įtvirtinimą sovietinę santvarką. Kaip žinia, suėmimai kariuomenėje buvo pradėti visai kitais sumetimais ir ne šiuo juridiniu aktu vadovaujantis.

Suėmimų pradžia kariuomenėje laikytina liepos 18-oji. Tą dieną buvo suimti kariuomenės štabo II-ojo (žvalgybos ir kontržvalgybos) skyriaus vadovai: skyriaus viršininkas gen. št. plk. Kostas Dulksnys, jo pavaduotojas plk. ltn. Juozas Matusaitis bei žvalgybos ir kontržvalgybos dalies vedėjas plk. ltn. Petras Kirlys. Šie karininkai skubos tvarka buvo išvežti į Maskvos kalėjimus, ten tardyti ir vėliau nužudyti²⁷. Tarnavusių kariuomenės štabo II-ajame skyriuje karininkų suėmimai buvo tęsiami ir toliau. Nurodymu iš Maskvos liepos 25 d. suimamas šio skyriaus žinių tvarkymo vedėjas gen. št. plk. Kazys Pranckonis, liepos 26 d. - buvęs šio skyriaus karininkas mjr. Zigmas Šalkauskas²⁸, žvalgybos karininkas ltn. Kazys Truškauskas, rugsėjo 11 d. - buvęs II-ojo skyriaus karininkas, gen. št. mjr. Antanas Impulevičius²⁹ ir kt.

Savas sąskaitas pateikė ir LKP(b). Buvęs pagrindinės komunistų partijos sekretorius A. Sniečkus, dabar tapęs saugumo departamento direktoriumi, pasistengė, kad už aktyvią veiklą prieš antivalstybinį pagrindį Lietuvoje būtų suimti buvę karo komendantai plk. V. Braziulis, gen. št. plk. P. Saladžius³⁰, plk. ltn. Jonas Bužėnas³¹, karo prokuroras brig. gen. Emilis Vimeris³². Taip pat buvo pradėti ir karininkų, aktyviai dalyvavusių Šaulių sąjungos veikloje suėmimai (gen. št. plk. ltn. Petras Žukas, gen. št. majoras Lionginas Leknickas, kpt. Česlovas Meškauskas). Žinoma, visiems jiems atsirado ir kitų kaltinimų, kaip, pavyzdžiui, dalyvavimas kovose su bolševikais 1919-1920 m.

Naktį iš liepos 23 d. į 24 d. Švenčionėlių poligone 9-ajame pėstininkų pulke buvo suimta 24 eiliniai, puskarininkiai ir viršilos (po tardymų 14 puskarininkių ir eilinių buvo paleisti, 5 buvo nuteisti, trys iš jų žuvo Rusijos lageriuose, dar trijų suimtųjų karių likimas kol kas nežinomas) bei 8 karininkai (4 buvo nuteisti ir išvežti į Rusijos kalėjimus ir lagerius, kur trys iš jų žuvo; trys karininkai vėliau buvo paleisti, nesurinkus pakankamai kaltinamosios medžiagos ir 1 išsivadavo iš kalėjimo kilus karui). Suimti už tai, kad ką tik atsiradusių pulke politrukų organizuotose mitinguose atsisakė balsuoti už Lietuvos prisijungimą prie SSRS. Kadangi priešišumą prisijungimui prie SSRS išreiškė dauguma pulko karių, pulkas nedelsiant buvo performuotas, abu jo batalionai perduoti į kitų pulkų sudėtį, o iš tų pulkų atsiųsti kiti batalionai³³. Tokiu būdu buvo parodyta, kad net ir menkiausias pasipriešinimas bus žiauriai slopinamas.

Viso per liaudies kariuomenės laikotarpį iki 1940 m. rugpjūčio pabaigos buvo suimti 26 karininkai iš tarnavusiųjų iki okupacijos pradžios, bei apie 40-50 kareivių ir

²⁶ V. Vaitiekūnas "Vidurnakėio dokumentai", t. 3, "Katalikų pasaulis", V: 1996, p. 174-175

²⁷ A. Anušauskas "Sovietinis genocidas ir jo padariniai" - "Lietuvos gyventojų genocidas", I tomas (1939-1941), LGGRTC, V.: 1999, p. 7

²⁸ LYA, Z. Šalkausko baudžiamoji byla Nr. P-14452

²⁹ LYA, baudžiamoji byla Nr. 47386/3

³⁰ LYA, P. Saladžiaus baudžiamoji byla Nr. P-10851

³¹ LYA, J. Bužėno baudžiamoji byla Nr. P-13482

³² LYA, E. Vimerio baudžiamoji byla Nr. 41235/3

³³ S. Knezys "9-asis pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulkas" - "Kardas, 2000, Nr. 3 p. 24-31

puskarininkų. Kiek suimta atsargos karininkų, tiksliai nežinoma, tačiau neabejotina, kad jų skaičius galėtų siekti 50-60 žm.

ŠAULIŲ SAJUNGOS LIKVIDAVIMAS

Maskvos pasiuntinybės ir LKP(b) CK nuomonė Šaulių sąjungos atžvilgiu buvo vieninga - tai slapta kontrevoliucinė reakcinga organizacija ir ją būtina kuo skubiau likviduoti. Kadangi tam reikėjo tam tikro laiko, tai pradžioje buvo paskubėta sudaryti kariuomenės ryšius su Šaulių sąjunga, dėl ko nedelsiant buvo pradėti keisti apskričių komendantai, kurie kartu buvo ir šaulių rinktinių vadais. O 1940 m. birželio 28 d. buvo paskelbtas įsakymas kariuomenei Nr. 71 vien tik komendantų klausimu³⁴. Šiuo įsakymu komendantūros pavadintos karinių viršininkų įstaigomis, komendantai pervardinti kariniais viršininkais, 9 iš jų atleisti iš užimamų pareigų ir vėliau paleisti į atsargą, 6 - atleisti ir paskirti kitų apskričių kariniais viršininkais, 11 karininkų paskirti kariniais viršininkais į atlaisvintas vietas (du komendantai buvo atleisti anksčiau). Kai kurie iš komendantų buvo nušalinti nuo pareigų dar iki paskelbimo dėl jų paleidimo į atsargą ar paskyrimo į kitas pareigas prezidento aktais. Iki liepos pabaigos iš 23 buvusių komendantų: paleista į atsargą - 12, paskirta kitų apskričių komendantais - 7, paskirti į kitas pareigas - 3. Nepakeistas liko tik Kėdainių apskrities komendantas plk. ltn. Motiejus Karaša. *(11 priedas)*

Komendantūrų pertvarkymas ir komendantų pakeitimas turėjo ir kitą tikslą. Tai buvo antras žingsnis, pasirengiant Šaulių sąjungos likvidavimui (pirmuoju žingsniu buvo Šaulių sąjungos vado plk. P.Saladžiaus paleidimas į atsargą). Liepos 11 d. Respublikos prezidento aktu Nr. 1048a Šaulių sąjungos veikimas sustabdomas, o nuo liepos 13 d. ją pradėta likviduoti³⁵. Prieš tai skubos tvarka Šaulių sąjunga buvo nuginkluota. Iš pradžių buvo reikalaujama nuginklavimo įvykdyti per vieną parą, bet vėliau SSRS atstovybė sutiko tą laiką pailginti iki trijų dienų, tačiau iš tikrųjų jis užtruko beveik visą savaitę. SSSR atstovybė per krašto apsaugos ministrą iš pradžių net buvo pareikalavusi, kad jai būtų teikiamos žinios apie grąžintus ginklus tris kartus per dieną. Kadangi techniškai tokio reikalavimo negalėjo įvykdyti nei šaulių rinktinių vadai, nei kariuomenės štabas, todėl šis reikalavimas buvo sumažintas ir buvo pasitenkinta siuntimu žinių tik vieną kartą per parą. Nors įsakymas ir buvo įvykdytas, bet dalį ginklų šauliai vis dėlto sugebėjo nuslėpti.³⁶

Nors ir kaip buvo skubėta, Šaulių sąjungos likvidavimas užsitęsė iki rugsėjo 15 d.³⁷

³⁴ LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 90

³⁵ Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 97, 1940 m. liepos 13 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 1, l. 42

³⁶ O.Žadvydas. Mirtininkų gretose. "Karys", 1976, Nr.4, p. 131-132

³⁷ Įsakymas Šaulių Sąjungos likvidacijai Nr. 3, 1940 m. rugsėjo 15 d. - S.Raštikis. Lietuvos Šaulių sąjungos likvidavimas // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. IV tomas. Kaunas, 1944, p. 32

MORALINĖ PRIEVARTA KARIUOMENĖJE

Pažymėtinas ir dar vienas aspektas. Tai - moralinė prievarta. Ryškiausiai moralinės prievartos pavyzdžiais galėtų būti kariuomenės įtraukimas į Kremliaus surežisuotą Lietuvos įstojimo į Sovietų Sąjungą procesą bei karininkų, liktinių puskarininkių ir civilių tarnautojų atestavimas.

Atsiųstieji kariuomenės vadas ir politinis vadovas pasistengė reglamentuoti karių dalyvavimą politinėje veikloje savo įsakymais ir nurodymais. Pasak jų, lietuviams kariams geriausias pavyzdys buvo Raudonosios armijos karys. Kariuomenei buvo įsakyta organizuotai, drausmingai ir tvarkingai dalyvauti Seimo rinkimuose³⁸. Tai reiškė, kad visi kariai privalėjo balsuoti už tuos kandidatus, kurie buvo atrinkti LKP (b) CK kabinetuose.

1940 m. liepos 14 d. įvykusiųose Maskvos surežisuotuose rinkimuose į seimą buvo išrinkti 79 nariai, tarp kurių buvo ir penki kariuomenės atstovai - keturi būtinios tarnybos kariai ir vienas karininkas, beveik visi politvadovai. Išrinktasis karininkas jaun. lt. Vladas Biržietis irgi buvo pulko politiniu vadovu, priimtas į tarnybą iš atsargos. Pažymėtina, kad visi išrinktieji į seimą kariai ištikimai tarnavo sovietų valdžiai, po karo užėmė aukštus postus Lietuvoje, išskyrus ats. jaun. lt. V. Biržietį, kuris, kilus karui, pasiliko Lietuvoje ir tolesnis jo likimas nežinomas, išskyrus paliktą pėdsaką - straipsnį "Mums lieka tik pritarti...", išspausdintą vokiečių okupacijos metu leistame "Lietuvių archyve"³⁹.

Vos užsibaigė rinkimai į seimą, prasidėjo kita organizuota kompanija, įvairus mitingai, manifestacijos ir susirinkimai, kuriose komunistų paskirti oratoriai reiškė "liaudies valią" reikalauti iš išrinktojo seimo sprendimo prisijungti prie SSRS. Vėlgi, kariuomenė buvo verčiama masiškai dalyvauti šiame spektaklyje. Į Maskvą vykusioje įgaliotoje delegacijoje prašyti priimti Lietuvą į Sovietų Sąjungą tarp 20 narių, buvo ir du kariuomenės atstovai - krašto apsaugos ministras div. gen. V. Vitkauskas ir kareivis politvadovas Viktoras Ditkevičius.

Lietuvos kariuomenei pertvarkyti įstatymo punktas, leidžiantis kariams dalyvauti politinėje veikloje, pasirodo, turėjo užslėptą tikslą. Paradoksalu, **kariuomenė, kurios pagrindinė paskirtis priešintis okupantų kariuomenei, buvo verčiama šlovinti Raudonąją armiją, dalyvauti Seimo rinkimuose, kuris vykdytų okupantų valią, pasisakyti už prisijungimą prie SSRS, sveikinti pražūtingus Lietuvai marionetinės valdžios sprendimus** (12, 13 priedai).

Visa tai buvo bendras fonas, atmosfera, į kurią pateko lietuviai kariai. Bendroje masėje sudėtinga aprėpti kiekvieną žmogų, išaiškinti jo poziciją, bet ir tai nepalikta nuošalyje. 1940 m. liepos 17 d. buvo išleistas slaptas liaudies kariuomenės vado įsakymas Nr. 29, su nurodymu tuojau įvykdyti karininkų, puskarininkių ir civilių tarnautojų atestavimą⁴⁰ (14 priedas). Neabejotina, kad pagrindinis atestavimo tikslas buvo pradėti atranką karininkų, puskarininkių ir civilių tarnautojų, kuriuos būtų galima palikti tarnybai Raudonojoje armijoje. Šiuo atveju galima suprasti nurodymą, kad atestacijose turi atsispindėti, ar atestuojamasis "nusiteikęs ir kokiam laipsnyje ginti liaudies interesus ir ar atsidavęs naujosios liaudies vyriausybės siekimų vykdymui" (po atestacijos tekstu turėjo pasirašyti atestuojantys vadai ir atitinkami politiniai vadovai). Tačiau atsakyti į šį

³⁸ Liaudies kariuomenės vado įsakymas Nr. 28, 1940 m. liepos 13 d.

³⁹ "Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai", t. III, Kaunas, 1942, p. 67-69

⁴⁰ Liaudies kariuomenės vado slaptas įsakymas Nr. 29, 1940 m. liepos 17 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 343, l. 55

klausimą buvo verčiami ir atestuojamieji. Slaptame žinių lape, kurį privalėjo užpildyti pats atestuojamasis, kiekvienas buvo verčiamas įrašyti “Pilnumoj esu nusiteikęs ginti liaudies interesus” ir “Esu atsidavęs naujosios liaudies vyriausybės siekimų vykdymui” ir pasirašyti⁴¹. Tai nebuvo tik formalumas, iš esmės tai buvo **atestuojamojo priverstinis pasižadėjimas ištikimam tarnauti naujam valdžiai**.

Moralinės prievartos plotmėje pažymėtinas ir pradėtas **komunistinių idėjų diegimas kariams**. Vos tapęs kariuomenės politiniu vadovu J.Macijauskas tuoj pat įvedė karių politinį rengimą pagal Raudonosios armijos pavyzdį. Kariai buvo politiškai mokomi pagal jo patvirtintą politinio lavinimosi programą, bet to nepakako, liepos 15 d. jis pasirašė įsakymą Nr. 1, nurodydamas visiems divizijų ir dalių politiniams vadovams papildomai kiekvienoje kuopoje įvesti kasdienes politines informacijas eiliniams, grandiniams ir puskarininkiams, įpareigodamas kuopų politinius vadovus daryti jose pranešimus pačiais opiausiais ir aktualiausiais klausimais. Nurodyti ir tokie klausimai: “apie Sovietų Sąjungos pasiektus laimėjimus, jos nenugalimąją Raudonąją Armiją, apie didžiosios Sovietų Sąjungos ir Lietuvos Liaudies Respublikos draugystę” ir pan.⁴² (15, 16 priedai)

REFORMOS KARIUOMENĖJE

Reikšmingų Lietuvai politinių pokyčių fone kariuomenėje vyko, be jau minėtų, ir kitos permainos. Visų pirma, kariuomenėje buvo atkeista tai, kas galėjo priminti ją kaip buvusios nepriklausomos valstybės kariuomenę:

kariuomenė pavadinama Lietuvos liaudies kariuomene;

panaikinti visi pavadinimai, susiję su buvusio Lietuvos Prezidento Antano Smetonos vardu, pavyzdžiui, Pirmojo Lietuvos Prezidento karo mokyklą įsakyta toliau vadinti “Karo mokykla”⁴³;

pakeisti kariuomenės dalių ir įstaigų, pavadintų Lietuvos kunigaikščių bei kitų asmenų vardais, pavadinimai, nurodant toliau tais vardais nebevadinti, palikti tik dalių ar įstaigų pavadinimą pagal jų numeraciją ar paskirtį⁴⁴;

pakeisti vidaus tarnybos statuto straipsniai, nurodant, kad maldos ženklas netrimituojamas ir vakarinio patikrinimo metu malda negiedama ir nekalbama⁴⁵.

Bene ryškiausios reformos pradėtos, kai vadovavimą kariuomenei perėmė atsiųsti iš Maskvos lietuviai. Nuo liepos 13 d. kariuomenėje panaikinami antpečiai, o laipsnių ženklus buvo įsakyta dėti ant trikampių ant apykaklės⁴⁶. Tai buvo akivaizdus ženklas, kad Lietuvos kariuomenė pertvarkoma pagal Raudonosios armijos standartus.

Visos reformos ir pertvarkymai, vykdyti kariuomenėje, turėjo politinę potekstę. Šiuo požiūriu liko neaiškus kavalerijos kaip ginklo rūšies panaikinimas. Kavalerijos

⁴¹ Kpt. Jono Jociaus žinių lapas, pasirašytas 1940 m. rugpjūčio 5 d. - LCVA, f. 513, ap. 1, b. 408, l. 42

⁴² Visiems Lietuvos liaudies kariuomenės divizijų ir dalių politiniams vadovams įsakymas Nr. 1, 1940 m. liepos 15 d. - LCVA, f. 284, ap. 7, b. 363, l. 112

⁴³ Įsakymas kariuomenei Nr. 61, 1940 m. birželio 20 d. - LCVA, f. 222, ap. 1, b. 3, l. 112

⁴⁴ Įsakymas kariuomenei Nr. 98, 1940 m. liepos 25 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l.52

⁴⁵ Įsakymas kariuomenei Nr. 73, 1940 m. liepos 1 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l.85

⁴⁶ Įsakymas kariuomenei Nr.91, 1940 m. liepos 13 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l. 61

štabas buvo išformuotas, nuo liepos 23 d. paverstas kavalerijos inspekcija kariuomenės štabo sudėtyje⁴⁷, o kavalerijos pulkai priskirti pėstininkų divizionams.

Iki visiško supanašėjimo į Raudonąją armiją tetrūko vieno principinio dalyko - represinės struktūros kariuomenėje, panašiai į NKVD ypatinguosius skyrius. Bet ir šią problemą pradėta spręsti. Rugpjūčio 1 d. buvo pasirašytas slaptas kariuomenės vado įsakymas dėl kariuomenės štabo II-ojo skyriaus (žvalgybos ir kontržvalgybos) reorganizavimo⁴⁸ (5.37 priedas) Įsakyme konstatuota, kad esama “kariuomenės štabo II-ro skyriaus organizacinė santvarka nelaiduoja šių dienų reikalaujamos ir ryškios signalizacijos apie pasireiškiančius nenormalumus politinei-moralinio Lietuvos liaudies kariuomenės gyvenimo ir negali ją apsaugoti nuo priešų žalingos, liaudies siekiam priešingos, įtakos”, todėl skyrius reorganizuojamas, pritaikant jį naujiems reikalavimams. Divizionų ir karo aviacijos štabų II-ųjų skyrių viršininkai tapo betarpiškai pavaldus Kariuomenės štabo II-ojo skyriaus viršininkui, o pulkų žinių karininkai - atitinkamų junginių II-ųjų skyrių viršininkams. Tai reiškė, kad žinių karininkai tapo nebepavaldus junginių ir dalių vadams, nors jiems ir buvo nurodyta informuoti atitinkamus vadus ir politinius vadovus apie visus pasireiškiančius nenormalumus kariuomenės politinėje-moralinėje būklėje. Žinoma, beveik visi buvę II-ojo skyriaus struktūroje karininkai buvo pakeisti kitais. Tačiau pilnai šį sumanymą įgyvendinti nespėta, nes netrukus prasidėjo Lietuvos kariuomenės likvidavimas.

Po Lietuvos prijungimo prie Sovietų Sąjungos įforminto SSRS Aukščiausiosios tarybos nutarimu, reformos Lietuvos kariuomenėje nebeteko reikšmės.

LIETUVOS KARIUOMENĖS INKORPORAVIMAS Į RAUDONOSIOS ARMIJOS SUDĖTĮ

Aneksavus Baltijos valstybes, Maskva galėjo tvarkyti šių respublikų kariuomenės savo nuožiūra, be jokių formalių suvaržymų.

Sprendimai dėl Lietuvos kariuomenės likvidavimo. 1940 m. liepos 11 d. SSRS gynybos liaudies komisaras maršalas V.Timošenka pasirašė įsakymą Nr. 0141, skelbiantį Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos su štabu Rygoje formavimą. Iki rugpjūčio 1 d. Raudonosios armijos kontingento organizacija ir valdymo sistema turėjo būti pertvarkyti, apjungus į vieningą grupuotę dalis ir įstaigas, dislokuojamas Latvijos ir Lietuvos respublikų teritorijose bei 12 Kalinino srities rajonų⁴⁹. Nors įsakymas buvo skirtas tik sovietinei kariuomenei, tačiau gan greitai jo reikšmę teko pajauti ir Lietuvos kariuomenei.

Rugpjūčio 14 dieną VKP(b) CK Politbiuras priėmė slaptą nutarimą “Dėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos SSR armijų pertvarkymo”⁵⁰. Šis nutarimas buvo konkretizuotas SSRS gynybos liaudies komisarų 1940 m. rugpjūčio 17 d. direktyvoje Nr. 0/2/105022, adresuotoje Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos karo tarybai: Estijos, Latvijos ir Lietuvos SSR armijas išsaugoti vienerius metus, išvalyti nuo nepatikimų elementų ir

⁴⁷ LCVA, f. 524, ap. 1, b. 491, l. 362

⁴⁸ Liaudies kariuomenės vado įsakymas Nr. 30, slaptas, 1940 m. rugpjūčio 1 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 343, l. 4

⁴⁹ A.Martinionis. Prievara ir smurtu. P. 73

⁵⁰ N.Lebedeva “VKP(b) CK Politbiuras ir 1939-1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas” - “Genocidas ir rezistencija”, 2000, Nr. 1(7), p. 93-94

performuoti kiekvieną armiją į teritorinį šaulių korpusą. Per tą laiką vadų sudėtis turėsianti baigti įsisavinti rusų kalbą ir karinį parengimą. Po to teritoriniai korpusai bus pakeisti eksteritoriniais, juos formuojant bendrais pagrindais⁵¹.

Toje pačioje direktyvoje Estijos, Latvijos ir Lietuvos korpusams buvo suteikti pavadinimai, nurodyta korpusų sudėtis ir skaitlingumas. Lietuvos liaudies kariuomenė, performuota į 29-ąją šaulių teritorinį korpusą, turėjo sumažėti iki 15 142 žmonių. Beje, pagal atsiųstus iš Raudonosios armijos generalinio štabo etatus korpuso skaitlingumas turėjo sudaryti 16326 žmonių⁵² (17 priedas).

Korpuso sudėtis buvo tokia: korpuso štabas, dvi šaulių divizijos ir taip vadinamos korpusinės dalys (du artilerijos pulkai, kavalerijos pulkas, atskiri ryšių ir pionierių batalionai, atskiras zenitinės artilerijos divizionas, atskira aviacijos eskadrilė). Kiekvienos divizijos sudėtyje buvo: divizijos štabas, trys šaulių pulkai, du artilerijos pulkai bei atskiri žvalgybos, ryšių ir pionierių batalionai, prieštankinis ir zenitinės artilerijos divizionai.

Apie įvyksiančias permainas kariuomenėje sužinota rugpjūčio 20 d., kai Lietuvos delegacijai sugrįžus iš Maskvos, Kaune buvo sušauktas didelis karininkų pasitarimas išklaudyti delegacijos pranešimo apie kelionę į Maskvą. Jame krašto apsaugos ministras div. gen. V. Vitkauskas pranešė, “kad pats Stalinas suteikęs “ypatingai didelę malonę” ir “garbę” lietuviams tarnauti raudonojoje armijoje, leisdamas turėti joje net atskirą lietuvių teritorinį korpa”⁵³.

Vykdydama nurodymą iš Maskvos, jau nebe nepriklausomos Lietuvos vyriausybė, pavadinta Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Taryba, 1940 m. rugpjūčio 27 d. priėmė nutarimą “ryšium su Lietuvos liaudies kariuomenės performavimu į Lietuvos korpusą” Krašto apsaugos ministeriją likviduoti, tam tikslui sudarydama Vyriausiąją likvidacinę komisiją. Komisijos pirmininku paskirtas div. generolas V. Vitkauskas, nariais - brig. gen. A. Čepas ir Raudonosios armijos atstovas gen. mjr. Šleminas. Tą pačią dieną buvo pasirašytas ir paskutinis įsakymas kariuomenei, įsakymas Nr. 136. Jame buvo paskelbtas minėtas LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimas bei kad div. gen. V. Vitkauskas nuo šios dienos nustojo ejęs krašto apsaugos ministro pareigas⁵⁴. Šiais aktais buvo pradėtas Lietuvos kariuomenės likvidavimas, o rugpjūčio 30 d. prasidėjo persitvarkymai.

1940 m. rugpjūčio 30 d. Lietuvos SSR Liaudies komisarų taryba priėmė dar vieną nutarimą, iš esmės skelbiantį Lietuvos kariuomenės likvidavimą. Tai buvo suformuluota taip: “Perorganizuoti Lietuvos liaudies kariuomenę į Raudonosios armijos šaulių teritorinį korpusą ir įjungti jį į Pabaltijo ypatingosios karo apygardos kariuomenės sudėtį”. Šiuo nutarimu Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos žinion buvo perduodama visa ginkluotė, pastatai ir kitas turtas, Krašto apsaugos ministerijai pavaldžios įstaigos kartu su visomis bylomis ir archyvais, panaikinama karo mokykla, vietoj kurios turėjo būti suformuota Raudonosios armijos Vilniaus pėstininkų karo mokykla. Karo komendantūros privalėjo būti pertvarkomos į karinius komisariatų, irgi pavaldžius karinei apygardai.⁵⁵

⁵¹ A. Martinionis. Lietuvos kariuomenės tragedija. V.: Mintis, 1993, p. 43

⁵² 29 šaulių teritorinio korpuso organizacijos planas, priedas Nr. 1 prie 29 Korpuso štabo 1940 09 01 slapto rašto Nr. 1 - LCVA, f. R-222, ap.1, b.15, l. 23-25

⁵³ S. Raštikis. “Kovose dėl Lietuvos”, AB “LITUANUS”, V: 1990, p. 75

⁵⁴ Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 136, 1940 m. rugpjūčio 27 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l.12

⁵⁵ S. Knezy. “Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į Raudonosios armijos sudėtį. 29-jo šaulių teritorinio korpuso formavimas (1940 m. birželio 15 d. - 1940 m. gruodžio 31 d.)” - “Lietuvos archyvai” Nr. 12, 1999, p. 135

Lietuvos kariuomenės performavimas į 29-ąją šaulių teritorinį korpusą. Tą pat rugpjūčio 30 d. dieną buvo išleistas pirmasis įsakymas naujai formuojamam 29-ajam šaulių teritoriniam korpusui (ŠTK)⁵⁶ (18.1 priedas). Įsakymas skelbė, kad Pabaltijo karinės apygardos rugpjūčio 30 d. nutarimu Lietuvos liaudies kariuomenė performuojama į SSRS Raudonosios armijos 29-ąją ŠTK. Apie minėtą LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimą net nebuvo užsiminta. Taip pat buvo paskelbta korpuso vadovybė, bei kad 1-oji pėstininkų divizija pavadinama 179-ąja šaulių divizija, o 2-oji pėstininkų divizija - 184-ąja šaulių divizija. Liaudies kariuomenės kitoms dalims ir įstaigoms performuoti nurodymai turėjo būti duoti vėliau.

Nuo rugpjūčio 30 d. Lietuvos liaudies kariuomenės štabas buvo performuotas į korpuso štabą⁵⁷ (20.1 priedas). Tai įvykdyta labai paprastai - pakeičiant štabo pavadinimą. O nuo rugsėjo 2 d. liaudies kariuomenės politinė vadovybė buvo pavadinta korpuso politinės propagandos skyriumi, laikinai šio skyriaus viršininku paskyrus buvusį kariuomenės vyriausiąjį politinį vadovą J.Macijauską⁵⁸ (18.2 priedas).

Pavaldumo požūriu 29-asis ŠTK buvo priskirtas Pabaltijo karinės apygardos 11-ajai armijai, kurios štabas dislokavosi Kaune. Šios armijos vadovybė nedelsė viską perimti į savo rankas. Pirmiausia buvo susirūpinta Lietuvos kariuomenės archyvais, operatyviniais planais, ypatingos slaptos ir slaptais dokumentais. Todėl jau rugpjūčio 30 d. buvo išleistas 11-os armijos vado slaptas įsakymas Nr. 0149 dėl krašto apsaugos ministerijos kariuomenės štabo ir Lietuvos liaudies kariuomenės centrinių valdybų minėtų dokumentų ir turto perėmimo iki rugsėjo 10 d.⁵⁹ (21 priedas)

Minėtais nutarimais, įsakymais ir kitais patvarkymais buvusi Lietuvos kariuomenė atsidūrė Raudonosios armijos vadovybės rankose per vieną rugpjūčio 30-ąją dieną. 1940 m. rugsėjo 1 d. ką tik „suformuotas“ 29-ojo ŠTK štabas paskelbė korpuso formavimo planą⁶⁰. Jame galima išskirti dvi dalis - iš kokių buvusios Lietuvos kariuomenės dalių komplektuojamos korpuso dalys bei kaip jos paskirstomos į korpuso dalis (22-24 priedai). Nepaminėtas šiame plane buvusios kariuomenės struktūras buvo numatoma likviduoti, išskyrus karo mokyklą.

Iš įsakymo Nr. 03 korpuso štabui (1940 10 12) matyti, kad dar rugpjūčio 24 d. buvo pasirašytas SSRS liaudies gynybos komisaro įsakymas Nr. 03889, kuriuo paskirti korpuso ir divizijų kariniai komisarai ir politinių skyrių viršininkai⁶¹ (20.3 priedas). Rugpjūčio 27 d. ir 29 d. buvo paskirti pulkų ir atskirų batalionų bei divizionų kariniai komisarai, politiniai vadovai. Visi jie nedelsiant išvyko į paskyrimo vietas. Tuo siekta užtikrinti korpuso formavimo politinę kontrolę nuo pat pirmųjų dienų ir net valandų. Tuo metu Raudonojoje armijoje komisarų instituto jau nebebuvo, bet specialiu VKP(b) CK Politinio biuro nutarimu šis institutas buvo įvestas formuojamuose iš buvusių Baltijos valstybių kariuomenių nacionaliniuose korpusuose. Tai reiškė, kad lietuvių vadų veikla bus griežtai kontroliuojama, be komisarų sutikimo jiems neleidžiama priimti svarbesnių sprendimų.

⁵⁶ Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr.1, 1940 m. rugpjūčio 30 d. - LCVA, f. R-222, ap.2, b.9, l.13

⁵⁷ Įsakymas 29 š.t. korpuso štabui Nr. 01, 1940 m. rugsėjo 3 d. - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 1

⁵⁸ Įsakymas 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14

⁵⁹ Įsakymo Nr. 0149 Pabaltijo karinės apygardos 11-ajai armijai “Dėl krašto apsaugos ministerijos, kariuomenės štabo ir Lietuvos liaudies kariuomenės centrinių valdybų archyvų, operatyvinio plano, ypatingos slaptos ir slaptų bylų bei turto perėmimo” nuorašo nuorašas - LCVA, f. 930, ap. 7, b. 8057, l. 170

⁶⁰ 29 korpuso štabo slaptas aplinkraštis Nr.1, 1940 m. rugsėjo 1 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.15, l. 22-25

⁶¹ Įsakymas 29 š.t. korpuso štabui Nr.03, 1940 m. spalio 12 d. - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 3

Matyt, tuo pat metu buvo parinktos kandidatūros į korpuso ir divizijų štabus, pulkų ir atskirų dalinių vadus, nes jau rugsėjo 2 d. į pareigas paskiriami 28 karininkai⁶² (18.2 priedas). Ši diena laikytina korpuso dalių formavimo pradžia.

Be to, ir korpuso formavimo planą pradėta rengti tuo pat, Pabaltijo karinės apygardos karo tarybai gavus direktyvą dėl Baltijos valstybių kariuomenių likvidavimo. Dar rugpjūčio 19 d. Lietuvos liaudies kariuomenės štabas, vykdydamas apygardos štabo nurodymą, įsakė dalių, atskirų dalinių vadams, valdybų ir karinių įstaigų viršininkams skubos tvarka pateikti patikslintus duomenis apie asmeninę sudėtį ir karininkų sąrašus⁶³. Duomenys buvo reikalingi 29-ojo ŠTK formavimo planui parengti. Rugpjūčio 21 d. duomenys buvo pateikti.

29-ojo šaulių teritorinio korpuso komplektavimas. Formuojant korpusą į dalis imant liktinius, kareivius ir civilinius tarnautojus buvo laikomasi dalių organizavimo plano. Tačiau karininkai buvo skiriami pagal planą tik iš pradžių. Vėliau jie buvo perskirstyti karinės apygardos įsakymais⁶⁴. Tai buvo nuo pat okupacijos pradžios pradėtos karininkų perskirstymo ir vadų kaitos linijos tęstinumas.

1940 m. rugsėjo 11 d. įsakymu Nr.038 Pabaltijo ypatingosios karo apygardos kariuomenei buvo paskirti dalių štabų karininkai, tarnybų viršininkai, batalionų, divizionų ir eskadronų vadai⁶⁵. (19.2 priedas)

Rugsėjo 24 d. įsakymu Nr. 067 buvo paskirti karininkai į dar laisvas štabų, tarnybų, batalionų ir divizionų vadų etatines vietas ir patvirtinti daugumos kuopų, baterijų ir joms tolygių padalinių vadai, pradėtas būrių vadų paskyrimas⁶⁶. (25 priedas)

Spalio 3 d. įsakymu Nr. 084 paskyrus būrių vadus ir karininkus į būrių vadams tolygias pareigas, karininkų atranka tarnybai Raudonojoje armijoje buvo beveik užbaigta⁶⁷.

Lapkričio 15 d. įsakymu Nr. 0202 apygardai buvo paskirstyti į dalis karo mokyklos XXII laidos kariūnai, suteikus jiems Raudonosios armijos jaunesniojo leitenanto laipsnius.

1940 m. lapkričio 15 d. SSRS gynybos liaudies komisariato įsakymu Nr. 05061 buvo patvirtinti Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos karo tarybos sprendimai dėl lietuvių karininkų paskyrimo ir paskirtiesiems į pareigas korpuse buvo suteikti Raudonosios armijos kariniai laipsniai.⁶⁸

Lapkričio pabaigoje-gruodžio pradžioje buvo priimti sprendimai dėl dar nepaskirtų į korpusą karininkų. 1940 m. gruodžio 19 d. apygardos įsakymu Nr. 0307 tarnyboje paliekami karininkai buvo paskirti į pareigas, dalis karininkų dar kartą perskirstyti į pareigas arba perkelti į kitus dalinius. Tuo korpuso komplektavimas buvo užbaigtas. Nepaskirtus karininkus buvo įsakyta paleisti į atsargą iki 1941 m. sausio 1 d. Iš viso nuo okupacijos pradžios iki 1941 m. sausio buvo paleisti į atsargą daugiau nei 500 karininkų (6, 26 priedai).

⁶² Įsakymas Nr.2 29 šaulių teritoriniam korpusui - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l.14

⁶³ Kariuomenės štabo III skyriaus viršininko 1940 08 19 telefonograma Nr. 25164 - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 19, l. 29

⁶⁴ S.Knezys. "Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į Raudonosios armijos sudėtį. 29-jo šaulių teritorinio korpuso formavimas (1940 m. birželio 15 d. - 1940 m. gruodžio 31 d.)" - "Lietuvos archyvai" Nr. 12, 1999, p. 144

⁶⁵ Įsakymas 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 03, slaptas, 1940 09 19 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 6, l. 22-23

⁶⁶ Išrašas iš Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos 1940 09 24 slapto įsakymo Nr. 067 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 7, l. 18-22

⁶⁷ Įsakymas Nr. 35 294-ajam šaulių pulkui, 1940 10 21 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 78, l. 124

⁶⁸ Įsakymas Nr. 72 294-ajam šaulių pulkui, 1940 12 02 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 78, l. 44-45

Kariuomenės dalių perdislokavimas. 1940 m. rugsėjo 4 d. buvo paskelbtas įsakymas dalims persikelti į naujas dislokavimo vietas⁶⁹ (27 priedas). Korpuso organizacijos plane, paskelbtame rugsėjo 1 d., buvo nurodyta dalims persikelti į naujas dislokavimo vietas per 10 dienų.

Tai buvo jau antrasis dalių perdislokavimas. Pirmasis dalių perdislokavimas buvo pradėtas nepaėjęs nė savaitei nuo okupacijos pradžios. Jis buvo vykdomas, okupacinei kariuomenei reikalaujant perduoti dalį kareivinių, administracinių ir ūkinių pastatų jos štabams, įvairioms tarnyboms ir dalims. Šįkart perdislokavimo priežastis buvo nepasitikėjimas lietuviškais dalimis, o tikslas - atitraukti jas kiek galima toliau nuo sienos su Vokietija.

Po perdislokavimo korpuso ir abiejų divizijų štabai bei dauguma korpuso dalių buvo dislokuoti Vilniuje ir jo apylinkėse, išskyrus 26-ąjį kavalerijos pulką (Kaunas), atskirąją aviaeskadrilę (Ukmergė), 215-ąjį šaulių pulką (Rokiškis, Obeliai), 618-ąjį artilerijos pulką (Kupiškis), 616-ąjį artilerijos pulką (Švenčionys, 616-ąjį artilerijos pulką (Pabradė), 617-ąjį artilerijos pulką (Lentvaris, Vokė, Trakai).

Kai kurios dalys buvo priverstos įsikurdinti visiškai tam nepritaikytose vietose. Pavyzdžiui, 262-ajam šaulių pulkui teko dislokuotis net keliose vietose: pulko štabas ir pulko specialūs daliniai - Trakų miestelyje, pulko mokomoji kuopa - Valkininkų geležinkelio stotyje, 1-asis batalionas - Trakų miestelyje, 2-asis batalionas - Valkininkų miestelyje, 3-iasis batalionas - Trakuose, Tiškevičiaus dvare. Pulko dalinius teko sukaišioti į palėpes, tik vieną batalioną pavykus įkurdinti Tiškevičiaus dvare.⁷⁰

LIETUVOS KARIUOMENĖS LIKVIDAVIMAS

Lietuvos kariuomenei likviduoti buvo sudaryta, kaip jau minėta, vyriausioji likvidacinė komisija. Svarbiausias vyriausiosios likvidacinės komisijos uždavinys buvo ne likviduoti kariuomenę, nes ji jau buvo iš esmės likviduota ir įjungta į Raudonąją armiją, bet sutvarkyti kariuomenės turto perdavimo klausimus. Visoms buvusios Lietuvos kariuomenės dalims, iš kurių buvo formuojamos korpuso dalys, buvo nurodyta perduoti formuojamoms dalims visą jų turėtą turtą, įskaitant ir mobilizacines atsargas⁷¹ (28.1 priedas). Tą privalėjo atlikti likvidacinės komisijos, sudarytos kiekvienoje atskiroje dalyje, dalinyje, valdyboje ar įstaigoje, pradėjus 29-ojo ŠTK dalių formavimą. Žinoma, neaiškumų būta daug, nes kai kurios dalys buvo ne performuojamos, o išskaidomos, išskirstant žmones į kelias dalis. Tokių dalių turėtas turtas buvo perduodamas pagal korpuso štabo nurodymus.

Lietuvos kariuomenėje visus turto ir apginklavimo klausimus tvarkė Tiekimo valdyba, kurios žinioje buvo centriniai sandėliai, įvairios dirbtuvės, net fabrikai ir gamyklos. Dabar visą šį turtą reikėjo perduoti Raudonajai armijai, o tai kas jai netinkama - sutvarkyti, atsiskaitant valstybės kontrolei. Be to, formuojamas 29-asis ŠTK iki 1940 m. pabaigos turėjo būti išlaikomas dar Lietuvos išdo lėšomis ir aprūpinamas Lietuvos aprūpinimo įstaigų, tai Tiekimo valdyba dar turėjo veikti, nors ir sumažinta sudėtimi. Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos paskirta likvidacinė komisija, vadovaujama div.

⁶⁹ LCVA, f. 532, ap. 1, b. 179, l. 113-115

⁷⁰ J.Listopadskis. Laisvės ir vergijos metai. V.: Mintis, 1993, p. 88

⁷¹ KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 1 - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 340, l. 13

gen. V. Vitkausko buvo užimta korpuso formavimo darbu ir negalėjo tuo pačiu metu atlikti ir buvusios Lietuvos kariuomenės likvidacinių darbų, todėl rugsėjo 26 d. Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos nutarimu Nr. 148 ji buvo papildyta. Vyriausiosios likvidacinės komisijos pirmininko pavaduotoju buvo paskirtas div. gen. S. Raštikis, suteikiant jam teises veikti komisijos pirmininkui suteiktų teisių ribose, o nariais plk. Leonas Rajeckas ir tsm. plk. lt. Antanas Urbelis bei Valstybės kontrolės liaudies komisariato atstovas⁷² inž. Mašiotas (28.17 priedas).

Nors pradžioje buvo manyta, kad likvidacinei komisijai teks spręsti daugumoje turtinius klausimus, sutvarkyti bylas ir dokumentus, vėliau teko užsiimti ir kitais klausimais, kurių nespėdė Pabaltijo karinės apygardos štabas ir korpuso vadovybė. Visų pirma, tų įstaigų ir dalių, kurios nebuvo nurodytos korpuso formavimosi plane, likvidavimu ir tarnavusiųjų jose atleidimu. Pavyzdžiui, rugsėjo 13 d. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymu paskelbta, kad liaudies kariuomenės teismas išformuojamas ir nuo rugsėjo 2 d. visas teismo darbas sustabdomas, nurodant teismo turtą ir visas bylas perduoti 11-os armijos kariniam tribunolui. Kariuomenės teismo tardytojams buvo nurodyta kameras su bylomis bei turtu perduoti 11-os armijos prokuratūrai⁷³ (28.9 priedas). Vykdamant Raudonosios armijos generalinio štabo nurodymą kariuomenės teismo ir prokuratūros karininkai dėl įstaigos likvidavimo spalio 16 d. ir 24 d. įsakymais buvo paleisti į atsargą⁷⁴ (28 priedas).

Archyvuose išlikę dokumentai liudija, kad likvidacinių komisijų darbas buvo itin sudėtingas, nes nebuvo aiškių ir išsamių nurodymų, kam tokį turtą perduoti. Neretai net ir turto priėmėjų neatsirasdavo, net kai buvo nurodymai, kas turi turtą perimti. Aukštieji štabai buvo užversti raštais, telegramomis ir kitais dokumentais iš likviduojamų dalių, įstaigų, kur buvo klausama, ką daryti su turtu, kam perduoti bylas ir kitus dokumentus.

Tačiau Maskva skubino likviduoti buvusios Lietuvos kariuomenės dalis ir įstaigas. Aukščiausios instancijos pageidavo kuo greičiau išgirsti, kad su Lietuvos kariuomene susitvarkyta. Tad 1940 m. spalio 17 d. korpuso vadovybė gavo Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos štabo nurodymą Nr. OM/00590 užbaigti buvusios Lietuvos liaudies kariuomenės atskirų dalių, sandėlių, dirbtuvių, ligoninių, įstaigų, neetatinių komandų ir kitų organizacinių vienetų neįėjusių į 29-ojo korpuso sudėtį išformavimą. Betarpiška likvidacijos priežiūra ir vadovavimas pavestas 11-os armijos štabo viršininkui.

Pasiremdamas šiais nurodymais, korpuso vadas 1940 m. spalio 24 d. išleido korpusui ir buvusios Lietuvos liaudies kariuomenės junginiams, dalims ir įstaigoms įsakymą Nr. 018, reikalaujamas visą likvidacinį darbą užbaigti iki spalio 27 d.⁷⁵ (29 priedas). Neišformuojamos ir paliekamos iki atskiro nurodymo buvo dujokaukių dirbtuvė Linkaičiuose, artilerijos sandėliai ir dirbtuvės Kaune, intendantūros sandėlis Kaune ir artilerijos dirbtuvės Linkaičiuose. Buvo nurodyta iš likviduojamų dalių ir įstaigų likvidacinių komisijų atleisti visus civilinius tarnautojus ir liktinius, nepaskirtus į korpuso

⁷² KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 17, 1940 m. spalio 2 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l.

63

⁷³ KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 9, 1940 m. rugsėjo 13 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l.

74

⁷⁴ KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymai Nr. 24, 1940 m. spalio 16 d., Nr. 26, 1940 m. spalio 24 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 51, 48

⁷⁵ 29. ŠT korpusui ir buv. Lietuvos liaudies kariuomenės junginiams, dalims ir įstaigoms įsakymas Nr. 018, visai slaptas, 1940 10 24 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 3, l. 3-4

dalis. Įsakymas nepalietė tik karinių viršininkų įstaigų ir jų civilių tarnautojų bei liktinių. Tokia išimtis buvo padaryta dėl to, kad tuo metu formavosi LSSR kariniai komisariatai ir šios įstaigos dar buvo reikalingos sutvarkyti žmonių apskaitai. Beje, spalio 7 d. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 19 skelbė, kad miesto ir apskričių karinių viršininkų įstaigos likviduojamos ir perduodamos Respublikos karinio komisaro valdžion⁷⁶ (28.19 priedas).

Apskritai, įvykdyti visą, ko buvo reikalaujama, per tokį trumpą laiką buvo neįmanoma. Bet Vyriausiajai likvidacinei komisijai nebuvo kitos išeities, kaip paskelbti, kad jos darbas užbaigtas. To buvo reikalaujama tiek primygtinai, kad 1940 m. spalio 27 d. buvo išleistas KAM vyriausiosios likvidacinės komisijos pirmininko paskutinis įsakymas Nr. 29. Įsakymas, skelbiantis, kad nuo spalio 28 d. visos KAM ir Lietuvos liaudies kariuomenės dalys, įstaigos ir įmonės, išskyrus nurodytas korpusui įsakyme Nr. 018, laikomos išformuotomis, Vyriausioji likvidacinė komisija nustoja veikusi, o jos funkcijos pereina 29-ojo šaulių teritorinio korpuso vadovybei. Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos lapkričio 4 d. nutarimu Nr. 310 KAM vyr. likvidacinė komisija buvo paleista⁷⁷ (30 priedas).

1940 m. spalio 28 d. buvo likviduoti paskutiniai Lietuvos liaudies kariuomenės dalinių ir įstaigų, neįėjusių į 29-ąją šaulių teritorinį korpusą, likučiai, nors dar ir vyko likvidaciniai darbai. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos karo taryba gruodžio 19 d. priėmė nutarimą Nr. 021, kuriame buvo konstatuota, kad likvidaciniai darbai nepagrįstai užsitęsė, vien tik 29-ajame ŠTK jais dar užimti 243 žmonės, iš kurių 193 jau atleisti apygardos įsakymais, bet dar tebedirba. Visus likvidacinius darbus buvo nurodyta užbaigti iki 1941 m. sausio 1 d., o karininkus, kurie negali būti panaudoti tarnyboje nedelsiant atleisti⁷⁸ (31, 32 priedai).

Kariuomenė nustojo egzistavusi, ją inkorporavus į okupacinę Raudonąją armiją, o likvidaciniai taip ir liko neužbaigti. Kai 1992 m. buvo sudaryta KAM ekspertų grupė žalai, padarytai dėl buvusios Lietuvos kariuomenės turto pasisavinimo, archyvuose pavyko surasti perduoto turto aktus tik maždaug dviem trečdaliams turėto turto. Pagal 1923-1940 metais Lietuvos biudžete skirtas išlaidas kariuomenės reikmėms pasisavinta turto už per 240 mln. to meto litų, kas pagal 1992 m. balandžio 7 d. kursą sudaro beveik 681,2 mln. JAV dolerių. Tačiau į šią sumą neįeina turto, įsigyto ne už biudžeto lėšas, nekilnojamo turto, Šaulių sąjungos, ramovių ir kitų patriotinių visuomeninių organizacijų, veikusių prie krašto apsaugos ministerijos, kaina⁷⁹.

REPRESINIŲ STRUKTŪRŲ VEIKLA 29-AJAME ŠAULIŲ TERITORINIAME KORPUSE

Korpuso NKVD ypatingasis skyrius. Formuojant 29-ąją ŠTK, buvo formuojama ir represinė struktūra - NKVD padalinys vadinamas korpuso NKVD ypatinguoju skyriumi. Jo formavimas buvo pradėtas rugsėjo pabaigoje. Rengiantis korpuso NKVD ypatingojo

⁷⁶ KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 19, 1940 m. spalio 7 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 60

⁷⁷ LCVA, f. 384, ap. 3, b. 530, l. 95

⁷⁸ LCVA, f. 384, ap. 4, b. 31, l. 38

⁷⁹ KAM ekspertų grupės ataskaita "Žala dėl 1940 metais nusavintos Lietuvos Respublikos ginkluotųjų pajėgų ginkluotės ir karinio turto", KAM, 1996

skyriaus formavimui Pabaltijo karinės apygardos NKVD skyrius rugsėjo 6 d. raštu Nr. 1727 nurodė korpuso štabui išformuojamo buvusios liaudies kariuomenės štabo II-ojo skyriaus visas bylas ir turtą perduoti 11-os armijos ypatingajam skyriui. II-ojo skyriaus bylos ir turtas buvo reikalingi formuojamam 29-ojo ŠTK NKVD ypatingajam skyriui⁸⁰. Ypatingųjų skyrių domino tik II-ojo skyriaus bylos ir turtas, o ne skyriuje dirbę žmonės. Kaip matyti iš Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus dokumentų, komplektuojant korpuso ir divizijų ypatingųjų skyrių ypač sunku buvo parinkti į jį kandidatus iš lietuvių. Apygardos ypatingajame skyriuje lietuvių nebuvo, o Lietuvos KP CK skirti kiek reikėjo komunistų darbui šiame skyriuje negalėjo. Todėl buvo priimtas sprendimas priimti į darbą kai kuriuos buvusius liaudies kariuomenės politvadovus, netgi ir nepartinius⁸¹ (33 priedas).

Iki gruodžio pradžios korpuso ypatingasis skyrius buvo beveik sukomplektuotas.

Korpuso NKVD ypatingasis skyrius, kuriam vadovauti buvo paskirtas 1921-1940 metais sovietiniame saugume ir NKVD tarnavęs plk. Juozas Bartašiūnas⁸², buvo pavaldus 11-os armijos NKVD ypatingajam skyriui.

Korpuso NKVD ypatingojo skyriaus struktūra buvo sudaryta priklausomai nuo korpuso struktūros. Jį sudarė korpuso ypatingasis skyrius bei du jo padaliniai kiekvienoje divizijoje, kurių viršininkai buvo pavaldus plk. J.Bartašiūnui. 179-os šaulių divizijos NKVD ypatingojo skyriaus viršininku buvo paskirtas Vladas Krestjanovas, o 184-ojoje šaulių divizijoje - Lionginas Tumašovas. Korpuso ypatingajam skyriui priklausė ir operatyviniai įgaliotiniai, paskirti darbui korpusinėse dalyse, o divizijų ypatingiesiems skyriams - operatyviniai įgaliotiniai, priskirti prie divizijų dalių. Korpuso NKVD struktūroje lietuviai sudarė tik dalį, daugumoje jie buvo operatyviniais įgaliotiniais darbui dalyse. Beveik visos kitos etatinės vietos buvo užpildytos enkavedistais, atsiūstais iš Raudonosios armijos NKVD valdybos. Kadangi buvę liaudies kariuomenės politvadovai neturėjo darbo tokioje struktūroje patirties, tai divizijų ypatingųjų skyrių pavaduotojais buvo paskirti Raudonosios armijos NKVD valdybos darbuotojai. Pavyzdžiui, 184-ios šaulių divizijos ypatingojo skyriaus viršininko pavaduotoju buvo Borodavkinas. Pastarieji ir buvo pagrindiniai NKVD veiklos organizatoriai, kartais net imdavosi komanduoti savo viršininkams, tik pradėjusiems įsisavinti NKVD veiklos metodus.

NKVD struktūra korpuse nebuvo gausi. Jos svarbiausias uždavinys buvo sekti karius, fiksuoti visus nepasitenkinimo naują santvarką, tarnybą Raudonojoje armijoje atvejus, stebėti, ar neorganizuojama korpuse pagrindinė veikla, ieškoti “tėvynės išdavikų” - kitaip tariant ketinančių pabėgti iš kariuomenės į užsienį, palaikančių ryšius su Lietuvoje veikiančiomis pagrindinėmis organizacijomis, su užsieniu ir panašiai.

Korpuso NKVD ypatingasis skyrius veikė ne izoliuotai. Tą pačią veiklą korpuse vykdė ir 11-os armijos bei Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingieji skyriai. Svarbesnes bylas jie perimdavo savo žinion. Be to, buvo palaikomi glaudūs ryšiai su Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisariato institucijomis (33, 34, 36-41 priedai).

NKVD agentūros formavimas korpuse. Dalį informacijos korpuso NKVD ypatingajam skyriui teikė korpuso politiniai organai, tačiau tuo neapsiribota. Nuo pat formavimosi pradžios ypatingasis skyrius ėmė regzti platų savo slaptų informatorių tinklą. Kaip jau

⁸⁰ 1940 m. rugsėjo 11 d. slaptas įsakymas Nr 1 29-ajam ŠTK - LCVA, f.532, ap.1, b.179, l.113-115

⁸¹ Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1940 12 02 visiškai slaptai pranešimas Nr. 10024 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisariui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l.10

⁸² K.Ėringis “Lietuvos kariuomenės tragedija”. V.: “Raštija”, 1993, p. 86-87

buvo minėta, ypatingą skyrių pradėta formuoti rugsėjo pabaigoje, o jau lapkričio 10 d. jo agentūroje turėta 387 žm., iš jų - 68 karininkai, 81 puskarininkis ir 238 eiliniai⁸³. Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininkas valstybės saugumo mjr. Babičius 1940 m. gruodžio 2 d. rašte Nr. 10024 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarui tai vertino kaip nemažą pasiekimą, tačiau buvo nelabai patenkintas, esą, nors agentūra ir gausi, tačiau jos darbas gan žemo lygio, nes jauni operatyviniai darbuotojai dar nemoka kokybiškai atrinkti žmones verbavimui, o ir su užverbuotais dirba neprofesionaliai, be to dar ne visuose atskiruose daliniuose agentūra sudaryta. Kaip didelį trūkumą jis atžymėjo tai, kad dar nesudarytos rezidentūros, nėra informatorių karinių dalių aplinkoje, t.y. tarp vietos gyventojų. Būta ir atvejų, kai verbuojamieji, ypač karininkai, atsisakydavo dirbti NKVD, motyvuodami anksčiau duota priesaika tarnauti lietuvių liaudžiai (*šio pranešimo vertimas iš rusų kalbos pateiktas 33a priede*).

Tai buvo tik pradžia. Raudonojoje armijoje enkavedistų agentūrai formuoti palanki dirva buvo komunistai ir komjaunuoliai, sudarę nemažą dalį karių. Formuojamame korpuse tokios dirvos nebuvo, komunistų ir komjaunuolių lietuvių tarpe buvo tik vienetai. Tai buvo priverstas konstantuoti ir korpuso karinis komisaras A. Cariovas 1940 m. spalio 25 d. įvykusiame LKP(b) CK biuro posėdyje, svarsčiusiam politinę-moralinę padėtį korpuse, pripažindamas, kad nors kiekviename dalinyje yra partinės organizacijos, bet jas sudaro ne Lietuvos piliečiai, o į partines ir komjaunimo organizacijas korpuso kovotojai kol kas nepriimami⁸⁴. Ugdyti komunistus ir komjaunuolius korpuse buvo politinių skyrių ir politinių vadovų darbas, o NKVD reikėjo vystyti savąjį, todėl teko atsisakyti tradicinių metodų ir verbuoti nepartinius, rengti iš jų rezidentus.

NKVD veikė aktyviai ir jos agentūros tinklas plėtėsi. Pavyzdžiui, jeigu lapkričio 10 d. 184-ojoje šaulių divizijoje NKVD agentūroje buvo 137 žm., tai 1941 m. vasario 1 d. jau buvo 217 žmonių, sukurtos 8 rezidentūros. Iš 217 užverbuotų 63 žmonės buvo perduoti į centrinę apskaitą (*34 priedas*). Panaši padėtis buvo ir 179-oje šaulių divizijoje: nuo 1940 m. lapkričio 10 d. iki 1941 m. vasario 1 d. užverbuotų žmonių skaičius išaugo nuo 184 iki 284. Per 1941 m. sausį užverbuota naujai 71 žmogus, iš jų 21 rezidentas, pradėta organizuoti agentūrą - 13 rezidentų ryšiui perduoti 42 informatoriai⁸⁵ (*38 priedas*). Nors šie skaičiai gan įspūdingi, tačiau NKVD vadovai buvo priversti konstantuoti, kad rezultatai prasiskverbti į karininkiją, kuri daugiausiai domino NKVD, labai menki, slaptų informatorių verbavimas vyksta vangiai, o ir užverbuotieji dirba nenoriai, teikdami menkavertę informaciją (*33, 38 priedai*).

Agentūros verbavimas vyko įvairiais būdais, dažniausiai pasinaudojant net menkiausiomis karių kompromituojančiomis aplinkybėmis. Štai, 262-ojo šaulių pulko enkavedistas buvęs eilinis, liaudies kariuomenėje buvęs politvadovu Vladas Baleckis sugriebęs išgėrusį mjr. Antaną Tamulevičių, iš jo išreikalavo raštišką pasižadėjimą, kad nuolat teiks jam žinias apie pulko karininkų politinius įsitikinimus ir nuotaikas. Kai išsipagiriojęs majoras, pats pasmerkęs savo pasižadėjimą, atsisakė vykdyti pažadą, Baleckis pagrasino areštu ir Sibiru. Nuo darbo su NKVD mjr. A. Tamulevičių išgelbėjo

⁸³ Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1940 12 02 visiškai slaptai pranešimas Nr. 10024 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l.12

⁸⁴ LKP(b) CK biuro posėdžio protokolo ištrauka, - 1940 m. spalio 25 d. - A.Martinionis "Prievarta ir smurtu", "Kardas", V: 1998, p 82

⁸⁵ 179-os šaulių divizijos NKVD YS viršininko Krestjanovo 1941 02 03 visiškai slaptas pranešimas Lietuvos TSR vidaus reikalų liaudies komisarui drg. Gudzevičiui - LYA, f. K-1, ap. 19, b. 1, l.

repatriacija į Vokietiją, nes jis su šeima vokiečių atstovybėje jau buvo įtrauktas į repatriantų sąrašus⁸⁶.

Karių laiškų kontrolė. Korpuso ypatingasis skyrius dirbo glaudžiai bendradarbiaujant su Lietuvos SSR NKVD. Pastarajai tolesniam darbui buvo perduodami visi duomenys apie paleistus į atsargą karininkus ir liktinius, o ši “atsilygindavo” informacija apie galimus korpuso karių ryšius su lietuvių pagrindinėmis organizacijomis. Visuotinės sekimo sistemos akiratyje buvo net ir karių susirašinėjimas su artimaisiais ir pažįstamais. Lietuvos SSR NKVD buvo įkūrusi pašto kontrolės punktus, buvusius NKVD valdybų 2-ųjų spec. skyrių žinioje, ir visa, kas galėjo sudominti korpuso ypatingąjį skyrių, tuojau pat buvo pranešama⁸⁷ (40 priedas). Vien tik 1941 m. nuo sausio 15 d. iki gegužės 5 d. pašto kontrolės punktai konfiskavo 3551 laišką, kuriuos siuntė korpuso kariai savo giminėms ir pažįstamiems⁸⁸. Visi laišakai, kuriuose buvo peikiama ir kritikuojama sovietų valdžia, karių gyvenimas Raudonojoje armijoje, pasisakoma prieš karinės priesaikos priėmimą ir pan., adresatų nepasiekdavo ir atsidurdavo NKVD bylose.

Politinių vadovų institutas korpuse. Nors politinių vadovų institutas nebuvo sudėtinė Raudonosios armijos represinės struktūros dalimi, tačiau komisarų ir politinių vadovų vaidmuo vykdant prievartą ir smurtą buvo gan reikšmingas. Žinoma, tokių teisių, kaip divizijų, pulkų ar atskirų batalionų bei divizionų kariniai komisarai, žemesnio lygio politiniai vadovai, vadinti “politrukais”, neturėjo, be to ir ne visi jie buvo aršiai nusiteikę prieš lietuvius karius. Oficialiai politvadovai buvo atsakingi už politinę-moralinę karių būklę savo daliniuose, karių politinį parengimą. Tačiau pagal galiojusią Raudonojoje armijoje tvarką atsakingumas už politinę-moralinę karių būklę reišė, kad politiniai vadovai privalo žinoti apie kiekvieną karį kiek įmanoma išsamiau ir tas žinias teikti aukštesniems politiniams vadovams. Tokiu būdu informacija “suplaukdavo” į politinius skyrius, iš kur patekdavo ir į NKVD. Netgi sužinoti iš paties kario tokie duomenys, kad tėvai ūkininkai samdo 1-2 darbininkus žemės ūkio darbams, galėjo nulemti įrašyti kareivį priklausantį “eksploatatorių” klasei ir savaime priskirti prie “antisovietinių elementų”. Svarbios buvo ir karių mintys, pasisakymai, o tam politiniai vadovai irgi kūrė savų informatorių tinklą, vadinamą aktyvu. Nors aktyvas ir buvo žinomas kitiems kariams, tačiau jis ilgainiui gausėjo, tai daugėjo ir informacijos.

Komisarai ir politiniai vadovai korpuse turėjo atlikti ypatingą vaidmenį karius perauklėjant komunistinės ideologijos dvasia, todėl visi jie buvo atsiųsti iš Raudonosios armijos. Keletas jų į Lietuvą atvyko dar iki korpuso formavimo pradžios, o rugsėjo 6-10 d. į korpuso dalis atvyko gan gausus politvadovų būrys, išskirstytas į visas korpuso dalis ir štabus⁸⁹. (18.3, 18.4 priedai) Vėliau nuolat papildomas, per rugsėjo-spalio mėnesius politvadovų skaičius korpuse viršijo 300 žmonių. Politiniai vadovai buvo paskirti į kiekvieną padalinį, pradedant nuo kuopos, baterijos ir joms prilygstančių padalinių. Jų darbą koordinavo korpuso, divizijų ir dalių politiniai skyriai, kurių veiklai lietuviai vadai jokios įtakos neturėjo, nes jie buvo pavaldūs betarpiškai atitinkamiems komisarams. Atskiruose daliniuose politinių skyrių nebuvo.

⁸⁶ J.Listopadskis. Laisvės ir vergijos metai. V.: Mintis, 1993, p. 92-93

⁸⁷ NKVD Vilniaus valsybos viršininko pavaduotojo v/s mjr. Bykovo visai slaptas specialialus pranešimas Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui v/s majorui Gladkovui, 1941 01 06 - LYA, f. K-1, ap. 19, b. 1, l. 39-42

⁸⁸ S.Raštikis. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius.: AB LITUANUS, 1990, p. 103

⁸⁹ Įsakymai 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 5, Nr. 5 - LCVA, f. R-222, ap. 2., b. 9, l. 4, 5-6

Politinių vadovų darbas Raudonojoje armijoje buvo specifinis, jam jie buvo rengiami specialiose karo-politinėse mokyklose. Buvę liaudies kariuomenėje lietuviai politvadovai tokiam darbui buvo neparengti, todėl atvykus rusams politvadovams, nuo rugsėjo 21 d. jie buvo iš politvadovų pareigų atleisti, daugumą paleidus į atsargą⁹⁰. (26.13 priedas)

Nors atsiųstieji politiniai vadovai ir turėjo “didelį politinį patyrimą ir teorinį parengimą”⁹¹, tačiau jie visiškai nemokėjo lietuvių kalbos, negalėjo susikalbėti su kariais be vertėjų, jiems buvo nesuprantama lietuvių karių mąstysena, o mechaniškai taikomi darbo metodai ir formos, priimtos Raudonojoje armijoje dažniausiai duodavo priešingus rezultatus, nei tikėtasi. Dėl to netrukus buvo susigriebta - Raudonosios armijos Vyriausioji politinė valdyba nurodė sudaryti politinių vadovų pavaduotojų institutą ir organizuoti politinių darbuotojų kadrų parengimą iš lietuvių⁹². Lietuvos KP(b) CK posėdyje (1940 m. spalio 25 d.), svarstant politinę-moralinę padėtį korpuse, irgi buvo konstatuota, kad atleidžiant lietuvius politvadovus padaryta klaida. Gruodžio 29 d. LKP(b) nusprendė nedelsiant pasiųsti į korpusą 85 lietuvius komunistus ir komjaunuolius politiniam darbui su kariais. Partijos apskričių komitetai gavo užduotį skirti tam po 2-7 kruopščiai atrinktus komunistus⁹³.

Raudonosios armijos karininkai korpuse. Formuojant korpusą, vadais buvo skiriami lietuviai karininkai. Nors komisarai ir politvadovai privalėjo slapta kontroliuoti vadų veiklą, tačiau funkcijos tarp jų ir vadų buvo padalintos. Vadams formaliai buvo palikta laisvė grynai karinių reikalų sprendimui. Tačiau ir šioje srityje nepasitikėjimo lietuviais klausimas buvo išspręstas, visų lygių vadų, pradedant nuo kuopos, bei korpuso ir divizijų štabų skyrių viršininkų pavaduotojais skiriant kadrinius Raudonosios armijos karininkus. Tokiu būdu lietuviai vadai pateko į dvigubą kontrolę, neskaitant tos, kurią vykdė korpuso ypatingasis skyrius. Ilgainiui korpuse Raudonosios armijos karininkų daugėjo, atsiunčiant juos į atsilaisvinančias vietas, vietoj suimtųjų ir atleistųjų iš tarnybos Raudonojoje armijoje lietuvių karininkų. 1941 m. pavasarį Raudonosios armijos karininkai sudarė jau gana žymią dalį karininkų.

Kadangi ne vėliau kaip vienerių metų buvo numatyta pereiti prie korpuso komplektavimo eksteritoriniu principu, tai neabejotina, kad kita Raudonosios armijos karininkų paskirtis buvo vėliau perimti pareigas iš lietuvių vadų. Tai patvirtina vadų kaita 1941 m. birželio mėnesį.

Akivaizdi buvo ir trečia Raudonosios armijos karininkų paskirtis. Jie buvo siunčiami tarnybai į korpusą, ypatingą tuo, kad jis formuojamas iš buvusios nepriklausomos valstybės kariuomenės, svetimos ir priešiška nusiteikusios Raudonosios armijos atžvilgiu savo paskirtimi ir ideologija. Prieš siunčiant į Lietuvą, jie buvo kruopščiai atrenkami, gal būt, net ir specialiai rengiami, nes korpuso papildymas jais pradėtas gerokai vėliau, nei politiniais vadovais. Iš įsakymų divizijoms, pulkams, atskiriems daliniams matyti, kad rugsėjo-spalio mėnesiais jų į korpusą atvyko nedaug, o jau lapkričio-gruodžio mėnesiais jų ženkliai padaugėjo.

“Dalinių užteršimo sąrašai”. Nuo pat korpuso formavimo pradžios saugumiečiai, komisarai ir politiniai vadovai sudarinėjo įtariamųjų karių sąrašus, vadinamus “dalinių

⁹⁰ KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 13, 1940 09 21 - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 69

⁹¹ KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 13, 1940 09 21 - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 69

⁹² LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 530, l. 25-27

⁹³ LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 530

užteršimo sąrašais”. Štai kaip jie atrodė 1941 m. sausio pradžioje⁹⁴. (35 priedas) Korpuso štabe ir šio štabo pavaldumo daliniuose buvo 245 karininkai. Ypatingasis skyrius tarp jų rado 107 vadinamųjų kontrevoliucinių, fašistinių ir kitų antisovietinių organizacijų narius: 32 šaulius, 7 ateitininkus, 18 skautų, 7 jaunalietuvius, 20 aktyvių kovotojų su bolševikais 1918-1920 m. ir kt. 179-ojoje šaulių divizijoje į “užteršimo sąrašus” buvo įrašyti 135 tokie karininkai.

NKVD konstatavo, kad “labiausiai priešiška karininkija pasitraukė į pagrindį ir ruošiasi rimtesniems antisovietiniams išpuoliams”.

Ne mažesnę susirūpinimą enkavėdistams kėlė ir jaunieji vadai bei kareiviai. Korpuso štabe ir šio štabo pavaldumo daliniuose buvo suskaičiuota 416 žmonių, dalyvavusių įvairiose kontrrevoliucinėse organizacijose (šauliai, ateitininkai, jaunalietuvių, skautai ir kt.).

179-ojoje šaulių divizijoje iš 4875 jaunesniųjų vadų ir kareivių nepatikimųjų sąrašuose buvo 936 žmonės, 184-ojoje šaulių divizijoje iš 682 jaunesniųjų vadų - 103, iš 4165 eilinių - 716.

Iš viso į korpuso nepatikimųjų sąrašus pateko beveik 2600 karininkų, jaunesniųjų vadų ir kareivių.

Į atskirą sąrašą buvo įrašyti tie, kurie ateityje galėjo kenkti sovietų valdžiai. Tai kariai, kurių šeimos arba jie patys vienaip ar kitaip nukentėjo nuo sovietų valdžios. Šiame sąrašė buvo 472 jaunesnieji vadai ir eiliniai, 49 karininkai (be 184-osios šaulių divizijos karininkų, kurių skaičius nenurodytas).

Beje, buvo bandyta surašyti ir karius, pritariančius sovietų valdžiai ar gavusius iš jos žemės. Sąrašas buvo neilgas: korpuso štabo pavaldumo daliniuose tarp gavusiųjų iš sovietų valdžios žemės buvo 96 eiliniai ir 11 jaunesniųjų vadų; karininkų jame nebuvo.

Prie nepatikimųjų karių sąrašų priskirtinas ir dezertyravusiųjų karių, kurių skaičius nuolat augo, sąrašas. Vien tik nuo spalio 1 d. iki gruodžio 10 d. iš korpuso dezertyravo 29 žmonės, tarp jų 2 karininkai, 5 jaunesnieji vadai, 3 pulkų mokyklų kursantai, 19 kareivių⁹⁵ (39 priedas). NKVD konstatavo, kad dauguma dezertyravusiųjų stengėsi pabėgti į Vokietiją (keletas iš jų žuvo, bandant pereiti sieną), todėl ypač kruopščiai buvo tiriama pabėgusiųjų aplinka.

Nesant pakankamos medžiagos suėmimams, nepatikimi karininkai, liktiniai puskarininkiai ir net būtinosios tarnybos kariai buvo paleidžiami iš tarnybos, perduodant turimus duomenis tolesniam kontrolei teritoriniams NKVD padaliniais. Taip iš 184-ios šaulių divizijos 1940 m. gruodžio mėn. - 1941 m. balandžio mėn. buvo atleisti 13 karininkų, esą dėl politinių ir moralinių motyvų⁹⁶ (43 priedas). Apvalymo procesą kiek palengvino 1941 m. pradžioje prasidėjęs repatriacijos procesas į Vokietiją. Dauguma iš patekusiųjų į repatriantų sąrašus buvo korpuso NKVD įskaitoje, tačiau atleisti tokius buvo net patogiau, nes neabejotina, kad tarp repatriantų buvo ir užverbuotų. Vien tik 297-ajame šaulių pulke atleistųjų dėl repatriacijos sąrašą sudarė 27 kariai⁹⁷ (44 priedas), o iš

⁹⁴ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse - Lietuvos archyvai, 1997, Nr. 9

⁹⁵ Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1941 01 03 visiškai slaptai pranešimas Nr. 158/5 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui valstybės saugumo majorui drg. Gladkovui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l. 89

⁹⁶ LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 58, l. 44

⁹⁷ LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 108

184-ios šaulių divizijos tokių susidarė net 66 asmenys, iš jų 17 karininkų⁹⁸. Viso iš korpuso dėl repatriacijos buvo atleista beveik 200 karių⁹⁹.

Surinkus, enkavėdistų nuomone, pakankamai įkalčių, kariai buvo suimami ir tardomi. Korpuso NKVD formavimo laikotarpiu nuo spalio 1 d. iki gruodžio 10 d. suimta 12 eilinių ir puskarininkų bei 3 civilius asmenis¹⁰⁰. Vėliau neslaptuose dokumentuose suimtuosius pradėta vadinti “išimtais”. Atvejai, kai suimtieji vėliau buvo paleisti, labai reti. Vien 184-ojoje šaulių divizijoje nuo 1941 m. sausio iki gegužės 15 d. buvo suimti 54 kariai, iš jų 7 karininkai¹⁰¹ (45 priedas). Panaši padėtis buvo ir korpusiniuose daliniuose bei 179-ojoje šaulių divizijoje.

Karo prokuratūrų, karo tribunolų ir Ypatingojo pasitarimo veikla. Tolesnį karių likimą sprendė karo prokuratūros, karo tribunolai ir Ypatingasis pasitarimas. Karo prokuratūros ir karo tribunolai buvo įsteigti kiekvienoje armijoje ir didesniuose Raudonosios armijos junginiuose. 29-ojo ŠTK karo prokuroro pareigas laikinai eiti buvo paskirtas II rango teisininkas Zabijaka, iki rugsėjo 15 d. perėmęs buvusios liaudies kariuomenės karo prokuratūros bylas, archyvą ir turtą¹⁰². Užbaigus tardymą, bylos buvo išsiunčiamos prokuratūrai, kuri sprendė ar perduoti armijos karo tribunolui, ar persiųsti Pabaltijo karinės apygardos karinei prokuratūrai, kuri perduotų jas apygardos karo tribunolui. Paprastai korpuso armijos karo tribunolai “apsiribodavo” eilinių ir puskarininkų lygiu, o apygardos karo tribunolas užsiimdavo karininkų bylomis. Tačiau būta ir atvejų, kai ir armijos tribunolas teismo posėdžiuose nagrinėdavo karininkų bylas, bet tik žemesniųjų. Svarbesnių bylų medžiaga buvo teikiama Ypatingajam pasitarimui. Šiuo atveju jokio teismo nebūdavo: pastarasis sprendimus priimdavo pagal pateiktus dokumentus, paprastai patvirtindamas siūlomą nuosprendį.

Apie 11-ios armijos karo tribunolo veiklą ir jo nuteistus lietuvius karius akivaizdžiai liudija kilus karui surasta išlikusi visai slapta šio tribunolo byla su sprendimų nuorašais. Byla pradėta 1941 m. sausio 2 dieną. Pirmasis sprendimas padarytas 1941 m. sausio 13 - 14 d., o paskutinis (Nr. 0099) tų pat metų birželio 20 dieną. Iš surastų dokumentų matyti, kad 11-sios armijos, į kurios sudėtį įėjo ir 29-asis ŠTK, karo tribunolas 16 savo posėdžių sprendė 52 lietuvių karių ir kartu su jais vieno civilio bylas. 6 kariai buvo nuteisti sušaudyti, dar 8 kariai taip pat buvo nuteisti sušaudyti, bet mirties bausmė 7 iš jų buvo pakeista 10 metų, o vienam - 15 metų pataisos darbų stovykloje. 16 karių nuteisti po 10 metų, 1 – 8 metams, 3 – po 7 metus, 6 – po 6 metus, 9 – po 5 metus, 2 – po 3 metus pataisomųjų darbų stovyklos. Civilis buvo nubaustas 1 metus ir 6 mėnesius paprasto kalėjimo¹⁰³. (42 priedas)

Karininkija NKVD akiratyje. 1941 m. birželio 14 d. buvo pradėti masiniai suėmimai korpuse, tapę visose Baltijos respublikose vykdytos teroro akcijos sudėtine dalimi. Bet ir iki to laiko NKVD veiklos rezultatai gana žymūs.

Iš tarnavusiųjų kariuomenėje suimti:

⁹⁸ LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 113

⁹⁹ repatriacija vyko iki 1941 m. kovo pabaigos

¹⁰⁰ Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1941 01 03 visiškai slaptai pranešimas Nr. 158/5 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui valstybės saugumo majorui drg. Gladkovui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l. 89

¹⁰¹ Duomenys apie išimtų dėl politinių ir amoralinių motyvų iš 184-ios šd dalių raudonarniečių, jaun., vid. ir vyresniųjų vadų kiekį nuo 1941 metų sausio iki gegužės 15 d. - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 117

¹⁰² Įsakymas 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 5, 1940 09 11 - LCVA, f. R-222, ap., l. 5

¹⁰³ A.Merkelis. Lietuviai kariai bolševikų teisme. - “Lietuvių archyvai. Bolševizmo metai.”, IV tomas. V.: 1944

nuo 1940 m. rugsėjo pradžios iki 1940 m. pabaigos - 9 karininkai;
 nuo 1941 m. pradžios iki masinių suėmimų pradžios - 23 karininkai.

Iš paleistų į atsargą karininkų suimti:

nuo 1940 m. rugsėjo pradžios iki 1940 m. pabaigos - 4 karininkai;
 nuo 1941 m. pradžios iki masinių suėmimų pradžios - 24 karininkai.

Išskaitant iki 1940 m. rugpjūčio pabaigos suimtus karininkus, iki 1941 m. birželio 14 d. į kalėjimų ir tardymo kameras pateko 87 karininkai, tarnavę kariuomenėje Lietuvos okupacijos pradžioje. Iš jų tik 7 buvo paleisti, o vienam (jaun. ltn. A.Eidimtas) pavyko pabėgti. 30 karininkų buvo išvežta į Rusijos lagerius ir kalėjimus, o sugrįžo tik 5 (dviejų likimas nežinomas). 23 iš šių išvežtųjų buvo sušaudyti ar mirė lageriuose. Jaun. ltn. Jonas Remeikis sušaudytas 1941 m. birželio 2 d. Lietuvoje, 6 iš šių suimtųjų karininkų nužudyti, kilus karui. 38 karininkams iš kalėjimų pavyko išsivaduoti kilus Vokietijos-SSRS karui. (46, 47, 48 priedai)

Šie skaičiai yra minimalūs ir gali būti netikslūs, tačiau jie yra pakankamai pagrįsti, nes žinomas tikslus tarnavusiųjų tuo metu kariuomenėje karininkų sąrašas. Deja, sudėtingiau pateikti tikslesnį nukentėjusių eilinių ir puskarininkų skaičių, nes šia tema kol kas nėra išsamesnių tyrimų.

1941 M. BIRŽELIS. MASINIAI SUĖMIMAI

Masiniai suėmimai korpuse ir karo mokykloje. Archyvuose išlikę dokumentai ir lietuvių karių atsiminimai apie to meto įvykius liudija, kad šiam masiniam suėmimui korpuso NKGB ypatingasis skyrius buvo pasirengęs jau birželio pradžioje.

Rengėsi jam ir komisari, vykdydami 1941 m. gegužės pradžioje iš Maskvos, Raudonosios armijos Vyriausiosios politinės propogandos valdybos gautą visiškai slaptą direktyvą, nurodančią, kad 29-asis ŠTK likviduojamas, ir reikalaujančią, kad komisari slaptai parengtų kiekvieno lietuvių karininko ir puskarininkio politinę charakteristiką. Direktyvoje buvo rekomenduojama išskirti karininkus, tinkamus toliau tarnauti Raudonojoje armijoje, o kitus - paleisti į atsargą.

Yra žinomas kai kurių dalių komisarų rekomendacijos. 1941 m. birželio 3 d. pulko komisaro Suchanovo sudarytame 262-ojo šaulių pulko vadovybės 110 asmenų sąraše¹⁰⁴, įskaitant ir pulko vadą, - 81 lietuvis ir 12 rusų karininkų, 16 liktinių ir 1 civilis tarnautojas (kapelmeisteris). Skiltyje “pastaba” prie kiekvieno lietuvių pavardės pažymėta: “palikti”, “į atsargą”, arba “mokyti”. “Į atsargą” numatyta paleisti 39 karininkus ir 3 liktinius. Birželio 14-ąją iš šių karininkų 23 buvo suimti

1941 m. gegužės 20-22 d. lietuviškos dalys buvo perkeltos į vasaros stovyklas: korpuso štabas ir korpuso štabo pavaldumo dalys, 179-oji šaulių divizija - į Pabradės, 184-oji - į Varėnos poligoną. Su ginklais, bet be šaudmenų. Ginklus buvo įsakyta griežtai saugoti įrengtose šaudyklose. Kariams buvo griežtai uždrausta išeiti už stovyklų ribų. Aplink lietuviškąsias dalis buvo išdėstytos sovietų dalys. Lietuviai atsidūrė apsuptyje.

Per masinius suėmimus tik nedidelė dalis numatytų išvežimui karininkų išvengė suėmimo, nes dėl įvairių priežasčių tuo metu jų nebuvo vietose. Keletui karininkų pavyko pasišalinti iš tarnybos.

¹⁰⁴ sąraše trūksta dar keletu pavardžių, nes archyve nėra sąrašo paskutinio lapo

Prieš pat masinius suėmimus birželio 10-12 d. beveik visus divizijų ir pulkų vadus ir jų pavadootojus bei štabo viršininkus lietuvius pakeitė rusai. Lietuviai vadai buvo pasiūsti į Rusiją, į “tobulinimosi kursus”. Kita pasirengimo priemone buvo lietuviškų dalių papildymas kareiviais iš kitų Raudonosios armijos dalių. Pavyzdžiui, į 234-ąją šaulių pulką birželio 6 d. iš 219-ojo šaulių pulko buvo perkelta ir tolygiai paskirstyta į kuopas 113 raudonarmiečių¹⁰⁵, o birželio 11 d. atkelti iš 173-iojo šaulių pulko 32 jaunesnieji vadai (seržantai)¹⁰⁶. Prieš tai korpuso dalys buvo papildytos ką tik išleistais iš karo mokyklų karininkais ir politiniais vadovais. Suėmimų dieną turėję budėti lietuviai karininkai buvo pakeisti rusų karininkai.

Per masinius suėmimus korpuse suimti 236 karininkai, iš kurių 4 aviacijos karininkai išvežti į Rešiotus, o likusieji gyvuliniais vagonais išvežti Maskvos link (*48 priedas*). Birželio 19 d. jie buvo išlaipinti netoli Maskvos Babinino geležinkelio stotyje ir nuvaryti į Juchnovkos lagerį. Kartu su karininkais čia pateko ir apie 40 suimtųjų (tikslus skaičius nežinomas - S.K.) tokio pat likimo puskarininkių, eilinių ir net civilių tarnautojų. Į Juchnovkos lagerį taip pat buvo atvežta apie 500 latvių ir 200 estų karininkų ir kitų laipsnių karių. Matyt, čia ir buvo rengtasi galutinai įkurdinti išvežtuosius ir Baltijos valstybių karius, bet šiuos planus sutrikdė prasidėjęs Vokietijos-SSRS karas. Birželio 28 d. pabaltiečiai buvo vėl atvaryti į Babinino stotį, o kitą dieną sugrūsti į prekinis vagonus ir išvežti į Sibirą. Liepos 15 d. atvežtieji buvo išlaipinti Krasnojarske ir laikyti perkeliama jame lageryje, o liepos 28 d. suvaryti į baržos triumus ir Jenisiejaus upe nuplukdyti ir rugpjūčio 9 d. išlaipinti amžino išalo zonoje, Taimyro pusiasalyje esančioje Dudinkoje. Po poros dienų atvežtieji buvo pervežti į darbininkų gyvenvietę, kuri tik 1953 m. gavo Norilsko miesto vardą. Norilskas buvo galutinis priverstinės kelionės punktas. Čia be jokio tardymo ir teismo atvežtieji buvo įkurdinti lageryje¹⁰⁷.

Ne visi suimtieji pateko į Norilską. Dar 17 suimtųjų karininkų buvo išvežti į Gorkio ir Maskvos kalėjimus (*49 priedas*). Daugumoje tai buvo karininkai, suimti už dalyvavimą pagrindiniame pasipriešinime (LAF'o Vilniaus karinio štabo nariai) ar įtariamais antisovietine veikla.

NKVD rengė ir antrąją masinių suėmimų korpuse bangą, bet tai sutrikdė prasidėjęs Vokietijos-SSRS karas. Birželio 22-25 d. buvo numatyta išvežti beveik visus likusius karininkus, daugumą liktinių puskarininkių ir nemažą dalį eilinių. Matyt, suėmimų mastai tikrai turėjo būti dideli. Karo pradžioje Raudonajai armijai pasitraukus iš Lietuvos tarp paliktų korpuso dokumentų bylose buvo rastas 184-ios šaulių divizijos vado plk. Vinogradovo raportas aukštesnei vadovybei su prašymu paleisti iš kariuomenės 617 lietuvių raudonarmiečių ir būtiniosios tarnybos puskarininkių bei 13 liktinių puskarininkių, kurie, pasak jo, būdami “socialiai svetimas ir priešingas mums elementas” nėra verti tarnauti Raudonojoje armijoje. Prie šio raporto buvo pridėti ir sąrašai¹⁰⁸. Tai tik vienoje divizijoje.

Paleistų į atsargą karininkų masiniai suėmimai. Šiuos suėmimus rengė LSSR valstybės saugumo liaudies komisariatas. Iš jo vadovo v/s mjr. P.Gladkovo 1941 m. birželio 11 d. pažymos matyti, kad buvo ketinama suimti 74 buvusius karininkus¹⁰⁹. To paties

¹⁰⁵ 234-ajam šaulių pulkui įsakymas Nr. 209, 1941 06 10 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 72, l. 6

¹⁰⁶ 234-ajam šaulių pulkui įsakymas Nr. 215, 1941 06 13 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 72, l. 3

¹⁰⁷ Karininkų memorialas Norilске. Kaunas, 1996, p. 45-50

¹⁰⁸ S.Raštikis. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius.: AB LITUANUS, 1990, p. 101

¹⁰⁹ A.Anušauskas. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. “Mintis”, V.: 1996, p. 90

P.Gladkovo 1941 m. birželio 19 d. pasirašytoje suvestinėje nurodyta, kad suimta 104 ir išstremta 221 - iš viso 325 buvę karininkai¹¹⁰. Į šį skaičių įeina ir buvę Lenkijos armijos karininkai, tad kiek iš jų lietuvių, pažymoje nenurodyta. Kol kas tiksliai galima pasakyti tik apie paleistų į atsargą ir vėliau suimtų bei išvežtų karininkų skaičių. Iš sudarytų paleistų į atsargą karininkų sąrašų matyti, kad per birželio 14-16 d. represuota 50 karininkų, nors šis skaičius iš tikrųjų gali būti ir kiek didesnis, nes apie kai kurių karininkų likimą duomenys dar tikslinami (*50 priedas*)

REPRESIJOS VOKIETIJOS-SSRS KARO PRADŽIOJE

29-ojo šaulių korpuso atsilaisvinimas iš Raudonosios armijos¹¹¹. Karui prasidėjus, sovietų daliniai apsupo divizijų stovyklas, užblokavo visus kelius. Buvo paskelbtas įsakymas nė vienam kariui neišeiti iš stovyklos be specialaus leidimo. Sulaikyti be jo už stovyklos ribų kariai būsią perduoti karo tribunolui ir sušaudyti. Birželio 22 d. vakare divizijoms buvo paskelbta, kad kitą dieną jos išvyks į Rusijos gilumą ir kažkur prie Maskvos užims gynybines pozicijas.

Žygis rytų link buvo pradėtas birželio 23 d. apie 12 val. Bet lietuviai kariai nenorėjo trauktis į Rusiją, ir dauguma jų buvo tvirtai apsisprendę bet kokia kaina likti Lietuvoje.

184-osios šaulių diviziją buvusią Varėnos poligone (netoli sienos su Vokietija) gan greit pasiekė pirmieji vokiečių daliniai. Pasinaudoję sąmyšiu, kilusiu rusų daliniuose, lietuviai kariai sukilo. Divizijai pavyko su nedidelėmis aukomis atsiskirti nuo korpuso. Dalis karių pateko į vokiečių nelaisvę, bet po kurio laiko buvo paleisti. Birželio pabaigoje didžioji 184-oji šaulių divizijos karių dalis sugrįžo į Vilnių, į savo nuolatinę dislokavimo vietą.

179-osios šaulių divizijos kariams buvo įsakyta iš Pabradės-Švenčionėlių rajono žygiuoti Adutiškio link bei trauktis tolyn į Rusiją. Lietuviai kariai priešinosi prievartiniam varymui į Rusiją ir apskritai Lietuvos palikimui. Pradėjus žygį, prasidėjo lietuvių pabėgimai, kai kurioms kuopoms pavyko atsilaisvinti be didesnio vargo, tačiau netrukus lietuviškųjų dalinių apsauga buvo sustiprinta ir atsilaisvinti buvo sunkiau, kai kur net teko priešintis ginklu. Greta lietuvių kolonų traukėsi raudonarmiečių kolonos, pavieniai tankai ir lietuviai buvo priversti trauktis, laukdami patogios progos. Įtarus nepatikimumu, kai kurie buvo suimti ir nužudyti.

1941 m. birželio 27 d. 179-oji šaulių divizija perėjo Lietuvos sieną ir traukėsi toliau į rytus. Už Lietuvos ribų lietuvių kariai buvo jau priversti rinktis, pasiduoti prievartai ar ryžtis atsilaisvinti bet kokia kaina. Vienas didesnių susirėmimų su raudonarmiečiais įvyko prie Noricos kaimo, ten palaidota 18 lietuvių karių. Miške prie Žukovo kaimo užkasti vienas karininkas ir dešimt karių. Kitas smarkus lietuvių susirėmimas su sovietais įvyko prie Glubokojės kaimo. Čia grupei lietuvių pavyko ištrūkti iš raudonarmiečių priežiūros ir išsisklaidžius grįžti į Lietuvą.

Rusiją pasiekė tik korpuso likučiai, daugumoje iš 179-ios šaulių divizijos. Pskovo srityje, prie Nevelio ir Velikije Lukų jie buvo surinkti, perorganizuoti ir liepos 10-14 d.

¹¹⁰ A. Anušauskas. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. "Mintis", V.: 1996, p. 103

¹¹¹ S. Urbonas. Trumpa 29-jo šaulių teritorinio korpo lietuviškųjų dalių iš raudonosios armijos atsilaisvinimo apžvalga". - "Karys", 1943, Nr.Nr. 40-46 ir kiti šaltiniai

mesti į mūšį su vokiečiais ties Idricos upe. Čia daug jų pasidavė vokiečiams ir nelaisvę. Likusieji buvo atitraukti, korpusą išformavus paskirstyti į kitas Raudonosios armijos dalis ir vėliau pateko į naujai formuojamą 16-ąją lietuviškąją šaulių diviziją.

Žuvusiųjų 25 karininkų sąrašas pateikiamas 53 priede.

Vilniaus pėstininkų karo mokykla¹¹². Likviduojant Lietuvos kariuomenę buvusi karo mokykla buvo atskirta nuo formuojamo 29-ojo ŠTK ir jos bazėje suformuota Vilniaus pėstininkų karo mokykla. Pertvarkius mokyklą, joje buvo suformuoti du kursantų batalionai - vienas rusų, kitas - lietuvių. Tą dieną, kai prasidėjo karas, buvo paskelbtas SSRS gynybos liaudies komisaro įsakymas batalionus "sumaišyti", t.y. rusus ir lietuvius kursantus perskirstyti batalionuose, kuopose ir būriuose, nepaisant tautybės. Tuo metu karo mokykla buvo Švenčionėlių poligone, kaip ir 29-ojo ŠTK dalys. Traukiantis, lietuvių nuolat mažėjo ir mokyklos viršininkas įsakė sudaryti specialios paskirties grupę iš rusų kursantų įtariamųjų ir dezertyrų sušaudymams. Bet tai nepadėjo: jau birželio 24 d. pasirodė, kad kursantų sumažėjo perpus, o lietuvių karininkų beveik neliko. Daug kursantų žuvo. Prie Vileikos įtartini lietuviai buvo suimti, pėsčiomis nuvaryti į Rusiją, kur juos prijungė prie suimtų 179-ios šaulių divizijos karių. Prie Vitebsko suimtiesiems lietuviams pavyko nuginkluoti NKVD sargybą, dalis jų žuvo susirėmimo metu, daliai pavyko sugrįžti į Lietuvą. Pasiėkusi Lapelį mokyklos dalis per liepos 5-6 d. vokiečių puolimą buvo visiškai sutriuškinta ir nuo šiolei karo mokykla nustojo egzistuoti. Išlikę gyvi lietuviai kursantai vėliau tapo karininkais ir kariavo 16-oje divizijoje.

Prieš pat karą Vilniaus pėstininkų mokykloje tarnavo 762 lietuviai. Žinoma, kad iki 1941 m. liepos 12 d. turėta žinių apie 374 atsilaisvintus ir apie 17 žuvusių lietuvių. Kiek jų žuvo, tikslų duomenų nėra ir dabar. Iš 61 lietuvių karininko 49 pavyko atsilaisvinti, 4 žuvo, kiti pateko arba į Norilską, arba į 16-ąją diviziją. Iš 430 kursantų atsilaisvino 212, dar 12 žuvo. Likusiųjų kursantų likimas nėra tiksliai žinomas. Net, atrodytų, iš pačios patikimiausios bolševikams politrukų kuopos, kurioje buvo 120 lietuvių, atsilaisvino 11. Nėra žinoma, kiek šios kuopos kursantų žuvo, bet beveik visi, kuriems pavyko išlikti gyviems, vėliau kariavo 16-os divizijos gretose.

Korpuso ir karo mokyklos likučiams atsitraukus į Rusiją, NKVD pradėjo suėmimus. Rugsėjimo viduryje kalinius sukišo į gyvulinius vagonus ir tik rugsėjo 18 d. ešelonas atvyko į Krasnojarską. Spalio pradžioje ši apie 60 lietuvių karių grupė buvo prijungta prie anksčiau čia patekusiųjų buvusio 29-ojo ŠTK karių. Prie Polocko ir Nevelio buvo suimtas 21 karininkas, 5 iš jų vėliau buvo sušaudyti, 7 mirė lageriuose, 2 dingo be žinios (52 priedas).

Artilleristų "pasitobulinimo" kursai. 1941 m. gegužės mėn. į Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos štabą buvo iškviešti 14 artilerijos karininkų (tarp jų korpuso artilerijos viršininkas gen.mjr. Vincas Žilys, 179-osios divizijos artilerijos viršininkas gen.mjr. Jonas Juodišius ir kt.). Čia jiems buvo įteikti siuntimai birželio 10 d. vykti į Maskvą, į F.Dzeržinskio karo akademijos tobulinimosi kursas.

Į kursus, kurie vyko Karo akademijos Goročavetskio poligone, buvo išsiųsti ir Estijos bei Latvijos karininkai artileristai.

Prasidėjus Vokietijos-SSRS karui, keletą dienų užsiėmimai dar vyko. Karininkai nežinojo, kad jų likimą jau nulėmė SSRS gynybos liaudies komisariato 3-iosios valdybos viršininkas v/s mjr. Michejevas, birželio 24-ąją patvirtinęs nutartis juos suimti ir išsiųsti į lagerį. Naktį iš birželio 28-osios į 29-ąją visi 42 Baltijos šalių karininkai buvo iškviešti į

¹¹² K.Ališauskas. VPM karui prasidėjus. - "Karys", 1943, Nr.Nr. 4, 6 ir kiti šaltiniai

poligone buvusį akademijos štabą ir suimti, apkaltinus antisovietine veikla bei prastu pavaldiniu auklėjimu.

Artileristai pateko į Norilską, kur buvo laikomi Lamos lageryje. 7 iš šių 14 lietuvių karininkų artileristų žuvo lageriuose (*51 priedas*).

IŠVADOS

1. 1940-ųjų metų birželio 15-ąją okupuojant Lietuvą Maskvos siekis, kad nebūtų pasipriešinta ginklu, buvo pasiektas. Kariuomenė negavo įsakymo būti pasiruošusiai veiksams. Lietuvos vyriausybė nesiėmė jokių priemonių rengtis ginkluotam pasipriešinimui, nors apie pasirengimą okupacijai buvo informuota žvalgybos. Jokių žingsnių galimam pasipriešinimui nebuvo imtasi net ir 1940 m. birželio 14 d. vėlų vakarą gavus Maskvos ultimatumą. Skubiai naktį susirinkusios Lietuvos vyriausybės posėdis gautam ultimatumui apsvarstyti, ar įmanoma priešintis, buvo tik formalumas. Lietuvos vyriausybei priėmus ultimatumą, buvo įgyvendinta svarbiausioji Kremliaus plano dalis prijungiant Lietuvą prie SSRS.

2. Iki Lietuvos inkorporavimo į SSRS sudėtį svarbiausiu Maskvos pasiuntinybės Kaune uždaviniu buvo pasiekti, kad Lietuvos kariuomenė neparodytų ginkluoto pasipriešinimo, nes tai galėjo sutrikdyti suplanuotą Lietuvos prijungimo prie Sovietų Sąjungos eigą. Vėliau Lietuvos kariuomenė turėjo būti likviduota.

3. Lietuvos kariuomenės likvidavimo eigą sąlyginai galima suskirstyti į du pagrindinius etapus, siejamus su Lietuvos prijungimu prie SSRS:

pirmasis - nuo okupacijos pradžios iki 1940 m. rugpjūčio pabaigos, kai Lietuvos kariuomenę pradėta likviduoti, inkorporuojant ją į Raudonosios armijos sudėtį ir performuojant į nacionalinį 29-ąjį šaulių teritorinį korpusą;

antrasis - nuo 1940 m. rugpjūčio pabaigos iki karo pradžios, kai buvusi Lietuvos kariuomenė egzistavo kaip Raudonosios armijos 29-asis šaulių teritorinis korpusas.

Kiekvieną iš šių periodų taip pat galima suskirstyti į keletą etapų.

Pirmajame periode išskirtini šie etapai:

nuo okupacijos pradžios iki liepos 3 d., kai kariuomenė buvo pavadinta Lietuvos liaudies kariuomene;

nuo liepos 3 d. iki rugpjūčio pabaigos - taip vadinamasis liaudies kariuomenės laikotarpis.

Antrajame periode tikslinga išskirti sekančius etapus:

nuo rugpjūčio pabaigos iki 1940 m. pabaigos - tai buvusios Lietuvos kariuomenės inkorporavimo į Raudonosios armijos sudėtį, performavimo į nacionalinį 29-ąjį šaulių šaulių teritorinį korpusą ir neinkorporuojamų į Raudonąją armiją kariuomenės likučių likvidavimo etapas;

nuo 1941 m. sausio pradžios iki birželio mėn. - šis etapas Raudonosios armijos vadovybės buvo skirtas pasirengimui pereiti prie korpuso komplektavimo bendru dėl Raudonosios armijos eksteritoriniu principu;

nuo 1941 m. birželio pradžios iki Vokietijos-SSRS karo pradžios - šio etapo metu pradėta keisti korpuso ir dalių vadovybę Raudonosios armijos vadais ir papildyti korpuso dalis Raudonosios armijos karininkais bei raudonarmiečiais, masinių represijų pagalba izoliuojant išaiškintus nepatikimus karius, daugiausia karininkus;

nuo karo pradžios iki 1941 m. liepos vidurio - korpuso likvidavimas (atsitraukę į Rusiją korpuso likučiai buvo išformuoti, o pasilikusi Lietuvoje didžioji korpuso dalis buvo likviduota vokiečių okupacinės valdžios nurodymais).

4. Pirmojo etapo metu vykdytus pertvarkymus reikėtų vertinti kaip pasirengimą inkorporuotis į Raudonosios armijos sudėtį. Kita vykdomų pertvarkymų paskirtis – neutralizuoti kariuomenę, kad ji nepasipriešintų ginklu.

Kariuomenės neutralizavimo kontekste svarbiausiais veiksniais tapo:

masinis aukštųjų vadų paleidimas iš tarnybos, vėliau šį procesą išplėtus ir į žemesnes grandis, ir lygiagrečiai vykdoma vadų kaita;

politinės kontrolės įvedimas kariuomenėje, įsteigus politinių vadovų instuciją, kuriems svarbiausias keliamas uždavinys buvo sutrikdyti kariuomenę, kad ji negalėtų parodyti pasipriešinimo;

vadovavimo kariuomenei perėmimas į Raudonosios armijos vadovybės atsiųstų savo statytinių lietuvių rankas;

karininkų ir kareivių suėmimai (pradžioje suėmimų buvo vengta, bet nuo liepos antrosios pusės jie tapo įprastiniu reiškiniu).

Prie minėtų veiksnių priskirtinas ir Šaulių sąjungos likvidavimas, laikytos reakcinga kontrevoliucine organizacija.

Išskirtiną reikšmę turėjo moralinė prievarta. Kariuomenė, kurios pagrindinė paskirtis priešintis okupantų kariuomenei, buvo verčiama šlovinti Staliną, SSRS ir Raudonąją armiją, sveikinti visas įvedamas marionetinės valdžios naujoves, pasisakyti už prisijungimą prie Sovietų Sąjungos. Ir ne tik mitinguose bei įvairiose komunistų partijos rengiamose manifestacijose. **Paskelbus karininkų, liktinių puskarininkų ir civilių tarnautojų atestaciją, kiekvienas jų buvo priverstas parašu patvirtinti esąs atsidavęs naujosios liaudies vyriausybės siekimų vykdymui.** Be to, buvo pradėtas komunistinių idėjų diegimas kariams įvestuose politiniuose užsiėmimuose, politinių informacijų metu.

Kariuomenėje buvo pakeista viskas, kas galėjo priminti ją kaip buvusios nepriklausomos valstybės valstybės kariuomenę, ir įvedama tai, kas turėjo padaryti panašia į Raudonąją armiją - buvo panaikinti antpečiai, o laipsnių ženklus buvo įsakyta dėti ant trikampių ant apykaklės.

Baltijos valstybių kariuomenės likviduoti pradėta nedelsiant ir jau rugpjūčio 14 d. VKP(b) CK Politinis biuras priėmė nutarimą dėl šių kariuomenių pertvarkymo. Per dvi savaites visi parengiamieji darbai buvo užbaigti ir jau rugpjūčio 30 d. Lietuvos SSR Liaudies komisarų tarybos nutarimu Lietuvos kariuomenė kartu su visa ginkluote ir turtu buvo perduota Pabaltijo karinės apygardos žinion, 29-ojo šaulių teritorinio korpuso formavimui. Maskva skubino kuo greičiau užbaigti korpuso formavimo darbus, bet jie užsitęsė iki gruodžio pabaigos, nes per trumpą laiką buvo neįmanoma sutvarkyti visus turėto turto perdavimo klausimo ir pabaigti karininkų atranką tarnybai Raudonojoje armijoje (į korpusą nepriimti ir atleisti iš tarnybos virš 300 karininkų).

5. Iš likviduojamų Baltijos valstybių kariuomenių formuoti nacionalinius teritorinius korpusus nuspręsta siekiant tam tikrų tikslų. SSRS gynybos liaudies komisaro 1940 m. rugpjūčio 17 d. direktyvoje Nr. 0/2/105022, nurodyta Estijos, Latvijos ir Lietuvos SSR armijas išsaugoti vienerius metus, išvalyti nuo nepatikimų elementų ir performuoti kiekvieną armiją į teritorinį šaulių korpusą. Per tą laiką vadų sudėtis turėdanti baigti įsisavinti rusų kalbą ir karinį parengimą. Po to teritoriniai korpusai bus pakeisti eksteritoriniais, juos formuojant bendrais pagrindais.

Paleisti kariuomenės buvo pavojinga, nes, neabejotina, tuo būtų įlietos nemažos organizuotos jėgos į pogrindinio pasipriešinimo judėjimą. Sovietinės santvarkos įtvirtinimas Baltijos šalyse buvo dar tik pradėtas, o tokiai galingai visuotinei žmonių sekimo sistemai, kaip Sovietų Sąjungoje, organizuoti reikėjo laiko. Taigi, artėjančio Vokietijos-SSRS karo išvakarėse sudaryti sąlygas organizuoti šiose šalyse slaptai pavojingai organizuoti ir, matyt, neblogai ginkluotai jėgai buvo neparanku.

Buvo dar viena Sovietų Sąjungoje plačiai praktikuota galimybė - masiniai išvežimai į Rusijos lagerius. Tačiau tam dar nebuvo sudarytos sąlygos, reikėjo laiko pasirengimui.

Išeitis, kurį laiką išsaugoti buvusias Baltijos valstybių kariuomenes Raudonosios armijos sudėtyje, buvo priverstinė, be to ir parankesnė laikyti savo kontrolėje šią nemažą jėgą.

Vienerių metų laikas buvo reikalingas buvusių Baltijos valstybių kariuomenių apvalymui. Tai ir buvo svarbiausias tikslas. Nuolatinis laipsniškas kariuomenių “valymo nuo nepatikimų elementų” procesas turėjo stabdyti slapto pasipriešinimo organizavimąsi dalyse, stiprinti pabaltijiečių karių kontrolę.

6. Kontrolei ir “valymui” vykdyti buvo suformuotos politinės-represinės struktūros: NKVD ypatingieji skyriai, karo prokuratūros ir teismai, politinės valdybos ir skyriai su jų atstovais – politiniais vadovais kiekvienoje kuopoje ir joms prilygstančiuose padaliniuose. Tai nebuvo kažkas tai išskirtina, tokia kontrolės tvarka galiojo visoje Raudonojoje armijoje. Tačiau papildomai prie to vadams (lietuviams, latviams ir estams) kontroliuoti įsteigtas karinių komisarų institutas, o vadų pavaduotojais paskirti kadriniai Raudonosios armijos karininkai. Kontrolė buvo paremta komunistinės ideologijos diegimu kariams.

Pagrindinė represinė struktūra korpuse buvo korpuso ir divizijų ypatingieji skyriai, pradėti formuoti kartu su korpuso formavimu. Nemažą dalį informacijos jiems teikdavo politiniai skyriai, tačiau jų uždavinys buvo turėti savą platų slaptų agentų ir informatorių tinklą, o jam regzti buvo reikalingi darbuotojai iš lietuvių ar mokantys lietuvių kalbą Lietuvos gyventojai.

Jau 1941 m. pradžioje į NKVD ir politinių skyrių (turėjusių savą informatorių tinklą, politvadovų formuojamą taip vadinamojo aktyvo pavidalu) sudaromus nepatikimųjų sąrašus pateko beveik 3 tūkst. kareivių, puskarininkių ir karininkų. Surinkus pakankamai kaltinamosios medžiagos, įtariamieji buvo suimami.

7. 1941 m. gegužės mėn. pradėta rengtis korpuso, kaip nacionalinio junginio, likvidavimui. NKVD ir politiniai skyriai gavo nurodymą atrinkti, kuriuos karininkus ir liktinius puskarininkius galima palikti tarnyboje, kuriuos atleisti, kuriuos išsiųsti į kursus. Matyt, nurodymai, kuriuos tikslinga atleisti iš tarnybos, lieté ir būtiniosios tarnybos karius.

1941 m. gegužės pabaigoje-birželio mėn. korpuso dalys buvo papildytos Raudonosios armijos karininkais ir politvadovais. Korpuso, divizijų, dalių vadus ir štabų karininkus pradėta keisti rusų karininkais, išsiunčiant lietuvius į kursus Rusijos akademijose.

1941 m. birželio 14-16 d. vykdytos masinės Pabaltijo respublikų gyventojų deportacijos metu daugumą iš karininkų, numatytų nedelsiant atleisti į atsargą, suimami ir išvežami į Rusijos lagerius.

8. Kilus karui, korpusui buvo įsakyta atsitraukti į Rusiją. Bet lietuviai kariai, siekdami atsilaisvinti iš Raudonosios armijos, sukilo. Į Rusiją atsitraukė ne daugiau 1,5 tūkst. korpuso karių ir Raudonosios armijos vadovybė buvo priversta korpusą likviduoti.

Korpuso atsilaisvinimo metu žuvo ne mažiau 120 lietuvių karių. Vieni jų buvo nužudyti, įtarus nepatikimumu, kiti žuvo, pasipriešinę ginklu, keletas karininkų nusišovė,

nenorėdami būti varu išvaryti iš Lietuvos. Keli šimtai lietuvių karių vokiečių buvo paimti į nelaisvę.

9. Pasilikusi Lietuvoje korpuso didžioji dalis susiorganizavo į junginį su štabu Vilniuje, tačiau liepos pabaigoje vokiečių nurodymu iš jo buvo suformuoti keli lietuvių savisaugos batalionai įvairių objektų apsaugai, o likusieji kariai paleisti.

10. Pirmosios sovietinės okupacijos padariniai buvusios Lietuvos kariuomenės atžvilgiu:

Nuo okupacijos pradžios iki 1940 m. pabaigos, kai buvo užbaigtas korpuso formavimas iš tarnybos atleista per 500 karininkų, iš kurių 39 suimti.

Iš viso iki masinių suėmimų 1941 m. birželyje iš tarnavusiųjų kariuomenėje okupacijos pradžioje suimti 87 karininkai (30 išvežta į Rusijos lagerius ir kalėjimus, iš kurių 23 iš jų ten žuvo; keletas karininkų po tardymų paleisti, o kiti išlaisvinti, kilus karui).

Per masinius 1941 m. birželyje suėmimus korpuse suimti ir išvežti į lagerius ir kalėjimus 253 karininkai, iš kurių 125 ten žuvo. Prie jų reikėtų pridėti 50 represuotų karininkų, paleistų į atsargą sovietinės okupacijos metu, 29 iš jų negrįžo iš lagerių ir tremties.

Kilus karui suimti 14 karininkų, buvusių artileristų kursuose, ir 21 karininkas iš priverstinai atsitraukusiųjų į Rusiją 29-ojo ŠTK likučių. Visi jie buvo išvežti į Norilsko lagerius.

Viso Norilsko lageriuose laikyti 276 karininkai, iš kurių 134 nebegrįžo į Lietuvą, buvo sušaudyti ar mirė lageriuose nuo bado, ligų ir šalčio. Norilske buvo ir apie 40-50 eilinių kareivių, puskarininkų ir civilių tarnautojų, iš kurių 14 žuvo.

Viso į lagerius ir kalėjimus buvo išvežta 415 karininkų (neskaitant į atsargą išėjusių karininkų iki Lietuvos nepriklausomybės netekimo), iš jų 196 žuvo. Įskaitant žuvusius ir nužudytus karininkus Vokietijos-SSRS karo pradžioje (25 karininkai), žuvusiųjų karininkų skaičius ne mažesnis, nei 221 žm.

Šie skaičiai turėtų būti kiek didesni, tačiau jie pagrįsti įvairiais šaltiniais. Po abejones keliančių duomenų išsiaiškinimo patyrusių represijas (suimtų ir kalintų kalėjimuose ir lageriuose ar išvežtų į tremtį bei nužudytų) karininkų skaičius galėtų siekti 470-490 žm., o iš jų žuvusiųjų karininkų – 230-240 žm.

ŠALTINIAI

1. Kariuomenės štabo III skyriaus viršininko 1940 06 17 raštas Nr. 14104 Kariuomenės tiekimo viršininkui - LCVA, f. 930, ap. 7, b. 7910, l. 80
2. A.Liekis "Lietuvos šaulių sąjungos likvidacija (1938-1940 m.) - "Lietuvos šaulių sąjungos istorija". LŠS Centro valdyba V.: 1992, p. 243-244
3. Ekspertų grupės vardu E.Nazelskis, G.Surgailis, E.Jovaiša "Lietuvos kariuomenės nuostoliai" (dokumentas parengtas pagal LCVA saugomus dokumentus - fondai 1, 3, 4, 384, 506, 508, 510-514, 516-522, 524-530, 532-524, 536, 538, 766, 812, 817, 828, 832, 836, 929, 1324, 1326, 1364, 1373). KAM leidinys, 1992
4. LCVA, f. 384, ap. 4, b. 1., l. 1-3
5. LCVA, f. 532, ap. 1., b. 179, l. 98
6. A.Anušauskas. "Lietuvos slaptosios tarnybos 1918-1940". "Mintis", V.: 1998, p. 304-309
7. V.Vaitiekūnas "Vidurnakčio dokumentai". "Katalikų pasaulis", V.: 1996, p. 73-78
8. Įsakymas kariuomenei Nr. 61, 1940 m. birželio 20 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b.3, l. 112
9. LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 91
10. "Vyriausybės žinios", Nr. 714, Kaunas, 1940 m. liepos 4 d., p. 456
11. Įsakymas liaudies kariuomenei Nr 82, 1940 m. liepos 8 d. LCVA, f. R-222, ap 1, b. 1, l. 82
12. Įsakymas kariuomenei Nr. 81, 1940 m. liepos 6 d. - LVCA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 76
13. LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 330, l. 1-3
14. Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 92, 1940 m. liepos 15 d. - LVCA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l.59-60
15. Iš Pribovo Politinio darbo valdybos viršininko divizijos komisaro Šamanino pranešimo LKP(b) CK biuro posėdyje, 1940 10 25 - LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 530, l. 34-40
16. Kariuomenės štabo slaptas aplikraštis Nr. 29088 sl., 1940 m. liepos mėn. - LCVA, f. 528, ap. 1, b. 549, l. 120
17. LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 332, l. 111
18. Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 88, 1940 m. liepos 12 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3
19. Įsakymas liaudies kariuomenei Nr 87, 1940 m. liepos 12 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 69
20. Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 92, 1940 m. liepos 15 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 59
21. LYA, V.Braziulio baudžiamoji byla Nr. 37570/3
22. A.Anušauskas "Sovietinis genocidas ir jo padariniai" - "Lietuvos gyventojų genocidas", I tomas (1939-1941), LGGRTC, V: 1999, p.7
23. V.Vaitiekūnas "Vidurnakčio dokumentai", t. 3, "Katalikų pasaulis", V: 1996, p. 174-175
24. LYA, Z.Šalkausko baudžiamoji byla Nr. P-14452
25. LYA, baudžiamoji byla Nr. 47386/3
26. LYA, P.Saladžiaus baudžiamoji byla Nr. P-10851
27. LYA, J.Bužėno baudžiamoji byla Nr. P-13482
28. LYA, E.Vimerio baudžiamoji byla Nr 41235/3
29. S.Knezys "9-asis pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulkas" - "Kardas, 2000, Nr. 3 p. 24-31
30. S.Knezys "9-asis pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulkas" - "Kardas, 2000, Nr. 3 p. 24-31
31. LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 90
32. Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 97, 1940 m. liepos 13 d. - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 1, l. 42
33. S.Raštikis. Lietuvos Šaulių sąjungos likvidavimas.// Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai, IV tomas. Kaunas, 1944, p. 19-20
34. O.Žadvydas. Mirtininkų gretose. "Karys", 1976, Nr.4, p. 131-132
35. Įsakymas Šaulių Sąjungos likvidacijai Nr. 3, 1940 m. rugsėjo 15 d. - S.Raštikis. Lietuvos Šaulių sąjungos likvidavimas // Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai. IV tomas. Kaunas, 1944, p. 32
36. Liaudies kariuomenės vado Įsakymas Nr. 28, 1940 m. liepos 13 d.
37. "Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai", t. III, Kaunas, 1942, p. 67-69
38. LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 614, l. 2, 4, 7, 8, 11, 27, 30
39. Liaudies kariuomenės vado slaptas Įsakymas Nr. 29, 1940 m. liepos 17 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 343, l. 55
40. Kpt. Jono Jociaus žinių lapas, pasirašytas 1940 m. rugpjūčio 5 d. - LCVA, f. 513, ap. 1, b. 408, l. 42
41. S.Raštikis "Kovose dėl Lietuvos". V.: AB "LITUANUS", 1990, p. 72
42. Visiems Lietuvos liaudies kariuomenės divizijų ir dalių politiniams vadovams Įsakymas Nr. 1, 1940 m. liepos 15 d. - LCVA, f. 284, ap. 7, b. 363, l. 112
43. Įsakymas kariuomenei Nr. 61, 1940 m. birželio 20 d. - LCVA, f. 222, ap. 1, b. 3, l. 112
44. Įsakymas kariuomenei Nr. 98, 1940 m. liepos 25 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l.52

45. Įsakymas kariuomenei Nr. 73, 1940 m. liepos 1 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l.85
46. Įsakymas kariuomenei Nr.91, 1940 m. liepos 13 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l. 61
47. LCVA, f. 524, ap. 1, b. 491, l. 362
48. Liaudies kariuomenės vado Įsakymas Nr. 30, slaptas, 1940 m. rugpjūčio 1 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 343, l. 4
49. N.Lebedeva "VKP(b) CK Politbiuras ir 1939-1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas" - "Genocidas ir rezistencija", 2000, Nr. 1(7), p. 93-94
50. Šaulių teritorinio korpuso organizacijos planas, priedas Nr. 1 prie 29 Korpuso štabo 1940 09 01 slapto rašto Nr. 1 - LCVA, f. R-222, ap.1, b.15, l. 23-25
51. S.Raštikis. "Kovose dėl Lietuvos", AB "LITUANUS", V: 1990, p. 75
52. Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 136, 1940 m. rugpjūčio 27 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.3, l.12
53. S.Knezys. "Lietuvos kariuomenės inkorporavimas [Raudonosios armijos sudėtyje. 29-jo šaulių teritorinio korpuso formavimas (1940 m. birželio 15 d. - 1940 m. gruodžio 31 d.)" - "Lietuvos archyvai" Nr. 12, 1999, p. 135
54. Įsakymas 29 šaulių teritoriniam korpusui Nr.1, 1940 m. rugpjūčio 30 d. - LCVA, f. R-222, ap.2, b.9, l.13
55. Įsakymas 29 š.t. korpuso štabui Nr. 01, 1940 m. rugsėjo 3 d. - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 1
56. Įsakymas 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 2, 1940 09 02 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 14
57. Įsakymo Nr. 0149 Pabaltijo karinės apygardos 11-ajai armijai "Dėl krašto apsaugos ministerijos, kariuomenės štabo ir Lietuvos liaudies kariuomenės centrinių valdybų archyvų, operatyvinio plano, ypatingos slaptos ir slaptų bylų bei turto perėmimo" nuorašo nuorašas - LCVA, f. 930, ap. 7, b. 8057, l. 170
58. korpuso štabo slaptas aplinkraštis Nr.1, 1940 m. rugsėjo 1 d. - LCVA, f. R-222, ap.1, b.15, l. 22-25
59. Įsakymas 29 š.t. korpuso štabui Nr.03, 1940 m. spalio 12 d. - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l. 3
60. Įsakymas Nr.2 29 šaulių teritoriniam korpusui - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 9, l.14
61. Kariuomenės štabo III skyriaus viršininko 1940 08 19 telefonograma Nr. 25164 - LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 19, l. 29
62. S.Knezys. "Lietuvos kariuomenės inkorporavimas [Raudonosios armijos sudėtyje. 29-jo šaulių teritorinio korpuso formavimas (1940 m. birželio 15 d. - 1940 m. gruodžio 31 d.)" - "Lietuvos archyvai" Nr. 12, 1999, p. 144
63. Įsakymas 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 03, slaptas, 1940 09 19 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 6, l. 22-23
64. Išrašas iš Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos 1940 09 24 slapto Įsakymo Nr. 067 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 7, l. 18-22
65. Įsakymas Nr. 35 294-ajam šaulių pulkui, 1940 10 21 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 78, l. 124
66. Įsakymas Nr. 72 294-ajam šaulių pulkui, 1940 12 02 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 78, l. 44-45
67. LCVA, f. 532, ap. 1, b. 179, l. 113-115
68. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko Įsakymas Nr. 1 - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 340, l. 13
69. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko Įsakymas Nr. 17, 1940 m. spalio 2 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 63
70. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko Įsakymas Nr. 9, 1940 m. rugsėjo 13 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 74
71. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko Įsakymai Nr. 24, 1940 m. spalio 16 d., Nr. 26, 1940 m. spalio 24 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 51, 48
72. ŠT korpusui ir buv. Lietuvos liaudies kariuomenės junginiams, dalims ir Įstaigoms Įsakymas Nr. 018, visai slaptas, 1940 10 24 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 3, l. 3-4
73. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko Įsakymas Nr. 1 9, 1940 m. spalio 7 d. - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 60
74. LCVA, f. 384, ap. 3, b. 530, l. 95
75. LCVA, f. 384, ap. 4, b. 31, l. 38
76. KAM ekspertų grupės ataskaita "Žala dėl 1940 metais nusavintos Lietuvos Respublikos ginkluotųjų pajėgų ginkluotės ir karinio turto", KAM, 1996
77. m. rugsėjo 11 d. slaptas Įsakymas Nr 1 29-ajam ŠTK - LCVA, f.532, ap.1, b.179, l.113-115
78. Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1940 12 02 visiškai slaptai pranešimas Nr. 10024 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l.10
79. K.Ėringis "Lietuvos kariuomenės tragedija". V.: "Raštija", 1993, p. 86-87
80. Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1940 12 02 visiškai slaptai pranešimas Nr. 10024 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l.12
81. 179-os šaulių divizijos NKVD YS viršininko Krestjanovo 1941 02 03 visiškai slaptas pranešimas Lietuvos TSR vidaus reikalų liaudies komisarui drg. Gudzevičiui - LYA, f. K-1, ap. 19, b. 1, l.
82. J.Listopadskis. Laisvės ir vergijos metai. V.: Mintis, 1993, p. 92-93
83. NKVD Vilniaus valsybos viršininko pavaduotojo v/s mjr. Bykovo visai slaptas specialialus pranešimas Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui v/s majorui Gladkovui, 1941 01 06 - LYA, f. K-1, ap. 19, b. 1, l. 39-42
84. S.Raštikis. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius.: AB LITUANUS, 1990, p. 103

85. Įsakymai 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 5, Nr. 5 - LCVA, f. R-222, ap. 2., b. 9, l. 4, 5-6
86. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 13, 1940 09 21 - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 69
87. KAM vyr. likvidacinės komisijos pirmininko įsakymas Nr. 13, 1940 09 21 - LCVA, f. 384, ap. 7, b. 362, l. 69
88. LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 530, l. 25-27
89. LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 530
90. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro, valstybės saugumo vyr. majoro A.Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. visiškai slaptas pranešimas apie politinę ir moralinę padėtį 29 teritoriniame korpuse - Lietuvos archyvai, 1997, Nr. 9
91. Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1941 01 03 visiškai slaptai pranešimas Nr. 158/5 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui valstybės saugumo majorui drg. Gladkovui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l. 89
92. LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 58, l. 44
93. LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 108
94. LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 113
95. Pabaltijo karinės apygardos NKVD ypatingojo skyriaus viršininko saugumo majoro Babičiaus 1941 01 03 visiškai slaptai pranešimas Nr. 158/5 Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui valstybės saugumo majorui drg. Gladkovui - LYA, f. K-1, ap.19, b.1, l. 89
96. Duomenys apie išimtų dėl politinių ir amoralinių motyvų iš 184-ios šd dalių raudonarniečių, jaun., vid. ir vyresniųjų vadų kiekį nuo 1941 metų sausio iki gegužės 15 d. - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 59, l. 117
97. Įsakymas 29. Šaulių teritoriniam korpusui Nr. 5, 1940 09 11 - LCVA, f. R-222, ap., l. 5
98. A.Merkelis. Lietuviai kariai bolševikų teisme. - "Lietuvių archyvai. Bolševizmo metai.", IV tomas. V.: 1944
99. 234-ajam šaulių pulkui Įsakymas Nr. 209, 1941 06 10 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 72, l. 6
100. 234-ajam šaulių pulkui Įsakymas Nr. 215, 1941 06 13 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 72, l. 3
101. 234-ajam šaulių pulkui Įsakymas Nr. 216, 1941 06 14 - LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 72, l. 9
102. Karininkų memorialas Norilske. Kaunas, 1996, p. 45-50
103. S.Raštikis. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius.: AB LITUANUS, 1990, p. 101
104. A.Anušauskas. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. "Mintis", V.: 1996, p. 90
105. A.Anušauskas. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. "Mintis", V.: 1996, p. 103
106. S.Urbonas. Trumpa 29-jo šaulių teritorinio korpo lietuviškųjų dalių iš raudonosios armijos atsipalaidavimo apžvalga". - "Karys", 1943, Nr.Nr. 40-46 ir kiti šaltiniai
107. K.Ališauskas. VPM karui prasidėjus. - "Karys", 1943, Nr.Nr. 4, 6 ir kiti šaltiniai
108. S.Raštikis. Lietuvos kariuomenės tragedija. - "Lietuvių archyvai. Bolševizmo metai", II tomas. Kaunas, 1942, p. 224-226